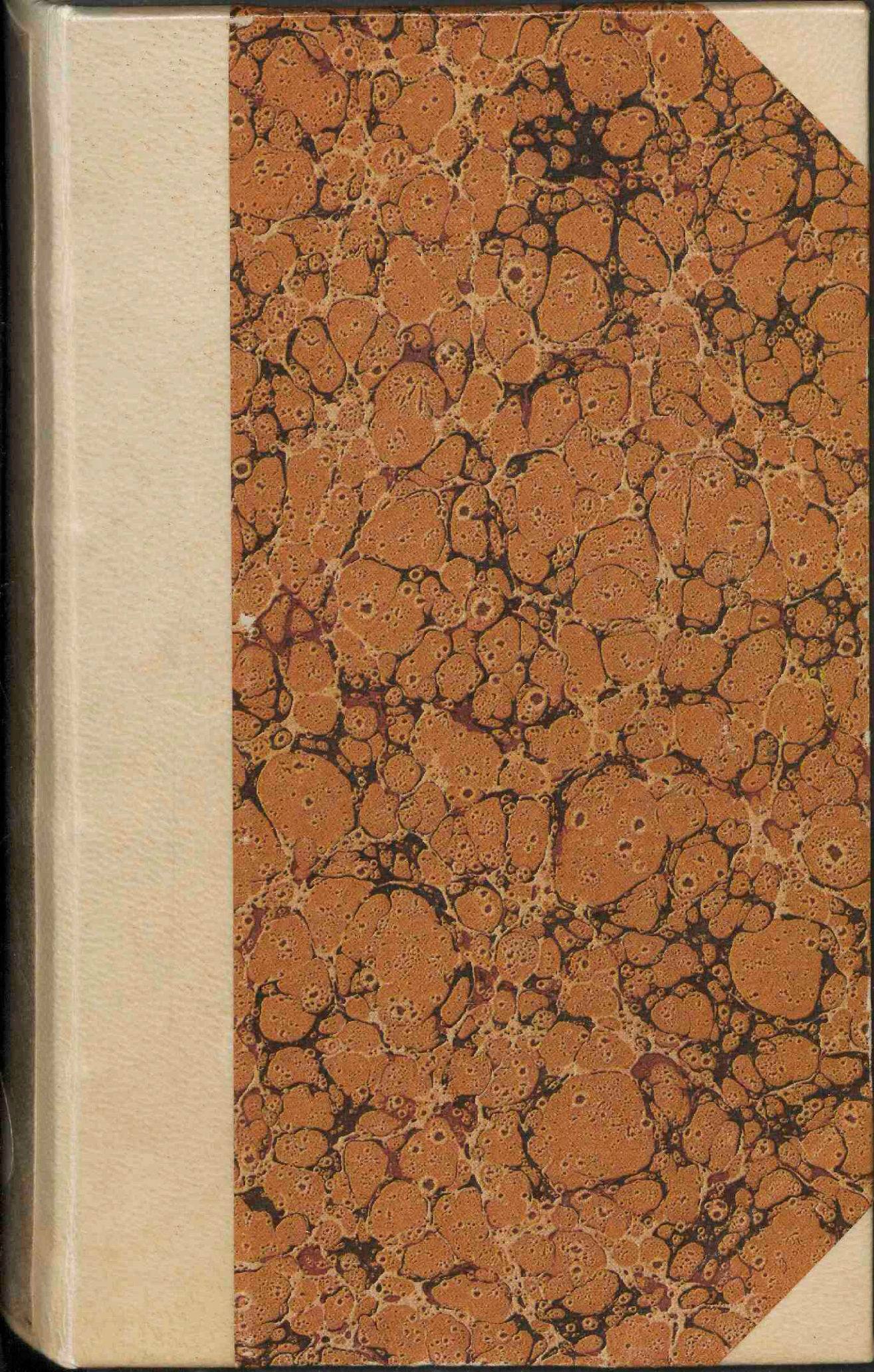

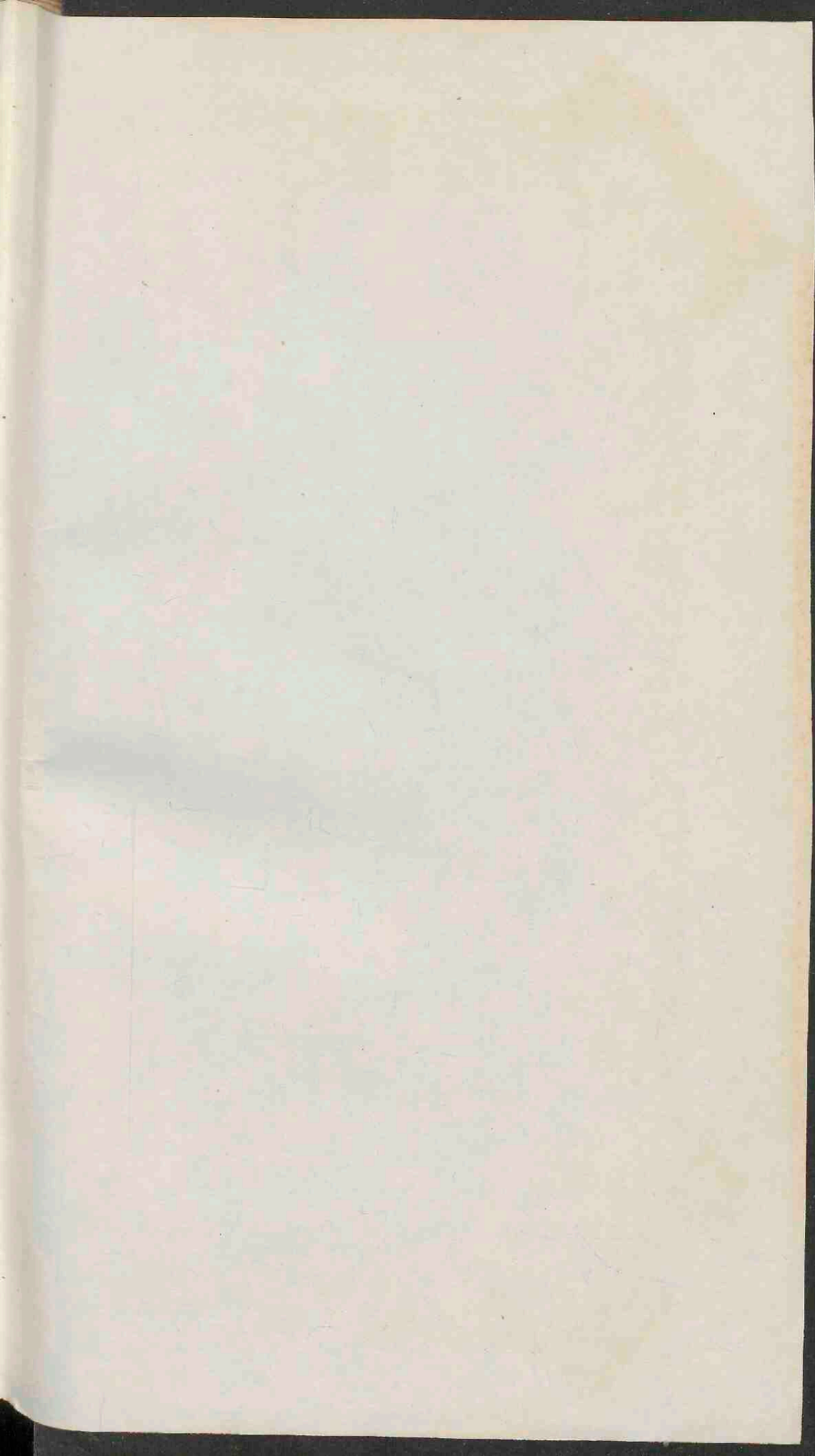

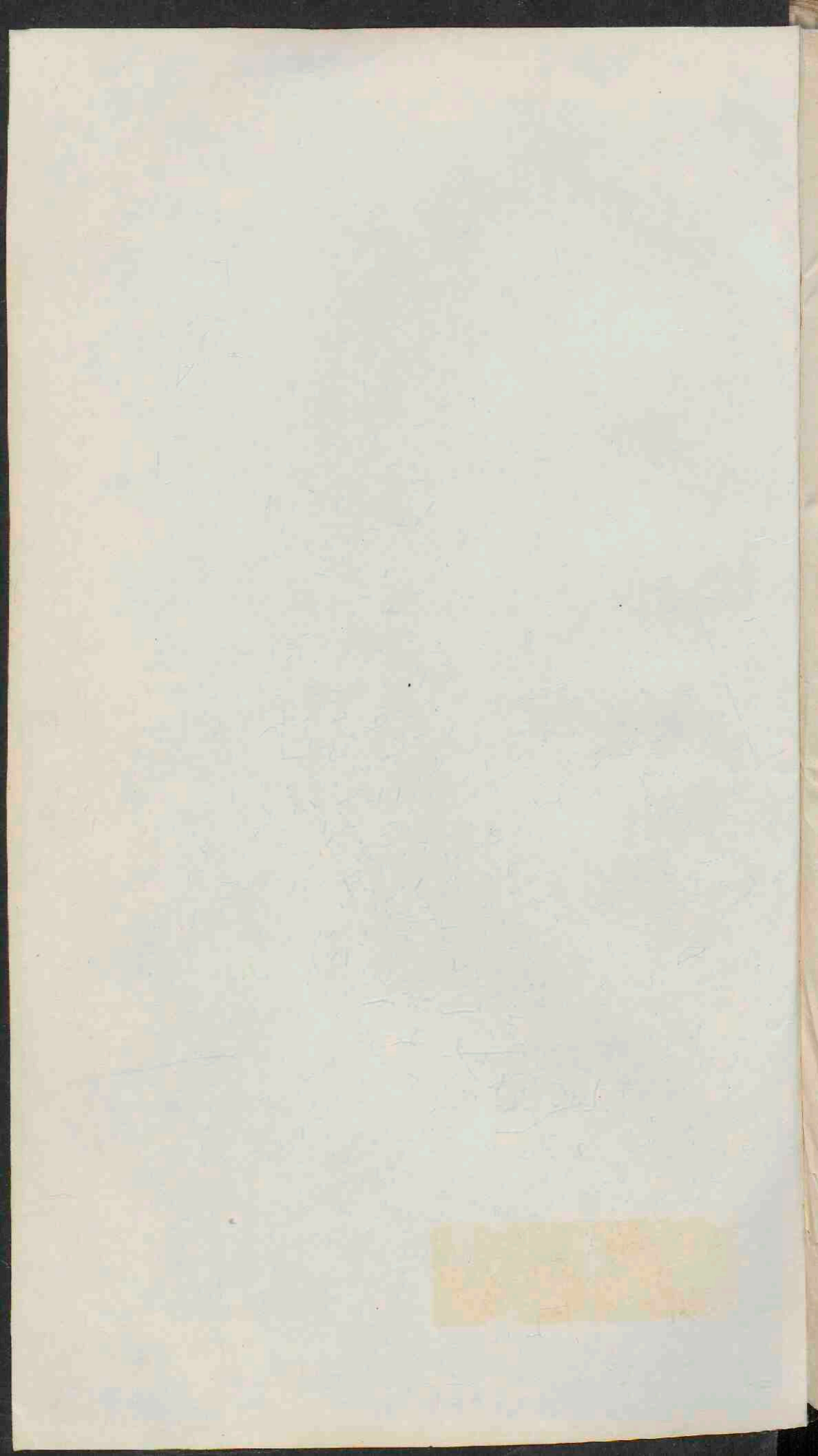
Oorzaken der verbreiding van het rationalisme in ons land, sinds de laatste jaren der vorige eeuw

<https://hdl.handle.net/1874/296922>

Misc. doct.
Qu. n° 192

OORZAKEN DER VERBREIDING

VAN HET

RATIONALISME IN ONS LAND,

SINDE DE LAATSTE JAREN DER VORIGE EEUW.

DOORZAKEN DER VERBODING

WATTOVALISSE IN OOK WIND

BIJ DE PAATSE JARKE DER VERBODING

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0366 4681

Diss. Utrecht

OORZAKEN DER VERBREIDING
VAN HET
RATIONALISME IN ONS LAND,
SINDS DE LAATSTE JAREN DER VORIGE EEUW.

AKADEMISCH PROEFSCHRIFT,

OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

DE. G. J. LONCQ,

Gewoon Hoogleraar in de Medicijnen,

MET TOESTEMMING VAN DEN AKADEMISCHEN SENAAAT

EN

VOLGENS BESLUIT VAN DE GODGELEERDE FAKULTEIT,

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID,

AAN DE HOOGESCHOOL TE UTRECHT,

DOOR

ANDRIES WILLEM BRONSVELD,

Geboren te Harderwijk.

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

OP DONDERDAG 26 JUNIJ 1862, DES NAMIDDAGS TEN 1 URE.

ROTTERDAM,
E. H. TASSEMEIJER.
1862.

BOEKZAKEL DER VERBODING

DEEL III

NATIONAALISME IN ONS LAND

DEEL DE LAATSTE AFD. DER VERBODING

LAATSTEN PROEFSCHRIJF

OP HET VAK DER NEDERLANDS

DR. G. J. LONJG

DOCTOR IN HET RECHT

DE TOEWIJDING VAN HET RECHT

TOEWIJDING VAN HET RECHT

DE TOEWIJDING VAN HET RECHT

DOCTOR IN HET RECHT

DE TOEWIJDING VAN HET RECHT

1863

ADRIANUS WILLEM BROSSTELD

DE TOEWIJDING VAN HET RECHT

DE TOEWIJDING VAN HET RECHT

DE TOEWIJDING VAN HET RECHT

ROTTERDAM

E. H. TASSERMAN

1863

AAN MIJNE OUDERS.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

VOORREDE.

Het heeft mij altijd toegeschenen, dat in eene dissertatie dit twee groote verdiensten zijn, dat vooreerst haar onderwerp behoort tot de vraagstukken van den dag, en dat daarover gesproken wordt op eene wijze, die ook voor een anderen tijd belangrijk wezen kan.

De eerste verdienste durf ik aan deze dissertatie toekennen. Zonder dat wij op den titel eene der kwestien vermeldden, die dagelijks besproken worden, is bij 't schrijven der volgende bladzijden aan onze dagen gedacht. Wij leven in een „veelbewogen” tijd. Er is gisting, onrust, vrees. Sommigen blijven staan, enkelen gaan terug, velen dringen voorwaarts, zeer velen worden meêgesteept. Waar moet het heen, wordt gevraagd.

Er wordt nog een andere vraag gedaan: van waar die beweging? Staat zij geïsoleerd? Is de neo-negatieve richting in ons land onverwacht, onvoorbereid te voorschijn getreden? — Dit laat zich a priori reeds niet denken. De loop der menschelijke gedachten is een doolhof, maar er loopt een draad door. Voor elk verschijnsel moet eene verklaring gezocht worden, al is zij vaak moeielijk te vinden.

Zoo dachten wij ook over den toestand onzer kerk. Wij wanhoopten niet daarvan eene verklaring te vinden en meenden haar te moeten zoeken in de geschiedenis onzer theologie.

Wij sloegen de handen aan 't werk. De geschiedenis van 't Rationalisme in ons vaderland gedurende de 19de eeuw zou 't onderwerp wezen van ons onderzoek.

Al spoedig ondervonden wij, dat deze taak te zwaar was voor onze schouders. Zulk een werk eischt eene studie van jaren en wij konden slechts over maanden beschikken. Daar kwam bij, dat te oordeelen over mannen, wier geest nog krachtig voortwerkt, of wier levend woord nog in den lande weerklinkt, ons niet wel voegelijk voorkwam in een akademisch proefschrift.

Wij hebben daarom onze taak bekort en getracht de oorzaken na te gaan der inslenning met en verbreiding van 't Rationalisme in ons land, sinds de laatste jaren der vorige eeuw. 't Komt ons voor, dat het niet moeilijk wezen zal daaraan later de geschiedenis zelve van 't Rationalisme vast te knopen. Wij weten dan op welken bodem wij staan, wij kennen dan de krachten, die werkten op de gemoederen. Alzoo voert dit onderzoek ons terug tot de bronnen, waaruit de richtingen van lateren en ook van dezen tijd zijn voortgevloeid. Bedriegt ons dus niet alles, dan heeft ons onderzoek de eerste verdienste van de twee, met welker vermelding wij begonnen zijn.

Maar de tweede? Hoe is dat onderwerp behandeld? Ik heb geschreven met de beste bedoelingen, naar mijn beste weten — edoch zal alles te verdedigen zijn? Als dit zoo ware, ziet ik had een ééniġ boek geschreven. Die illusie is dan ook niet de mijne. Ik weet, dat er het een en ander in gevonden wordt, dat ik nu reeds aangevallen, om-

vergeworpen, vertreden zie, en toch ik kan het niet prijs geven. Daarvoor is het mij te lief geworden, en het is, als of het mij te liever wordt op het oogenblik, dat ik het vertreden zie. Ik hoop dan op dieper indringen, gelukkiger formulering, en wat mij ontnomen was, ik erken het nog als het mijne, neem het weder op en druk het weér aan mijne borst. Ik denk hier aan mijn oordeel over 't Rationalisme, den Bijbel en de natuurlijke godsdienst. Ik weet het, daar is veel tegen te zeggen, maar Goddank! ook veel voor. Slechts voor iets beters sta ik het af, en wie mij dat geven kan, hij kome, heffe zijn stem op en verlichte de oogen van mij en allen, die niet anders zien dan ik.

't Zij mij vergund over enkele zaken hier nog iets in het midden te brengen.

Veel meer punten van overeenkomst dan ik dacht, dat er bestonden, tref ik aan tusschen onze dagen en de vorige eeuw. Ik heb ze niet aangegeven, al ligt daarin voor velen iets vertroostends. Gedachten mogen niet geschat worden naar anciënniteit, maar naar verdienste. Ook worden zij daardoor niet geoordeeld, dat zij vóór eeuwen reeds uit kettersche herssenen zijn voortgekomen. Gebijk de waarheid neemt de dwaling verscheiden vormen aan, ieder tijd heeft zijn vorm; en 't is die vorm welke bestreden moet worden, al is de dwaling zelve reeds lang en vaak wedertegd.

De loestand onzer kerk in de vorige eeuw is donker geteekend. Geene schilderij zonder schaduw; geen tijd zonder gebreken. Met de donkere partijen der schilderij, met de gebreken onzer kerk had ik te doen. Ik moest het licht doen vallen op de schaduw, om mijn doel te bereiken, en de gelegenheid werd mij niet gegeven het vele licht te doen uitkomen, waarvan onze kerk in diezelfde dagen was overstroomd.

Ik heb mij bepaald tot de Gereformeerde kerk, meenend

dat de invloed der overige kerkgenootschappen op onze theologie eerst in deze eeuw zich krachtig openbaart.

Er zijn misschien eenige zaken, die men gaarne uitvoeriger had behandeld gezien. Men bedenke echter, dat ik geen portret maar een landschap te teekenen had, of liever, dat ik had aan te geven, hoe verscheiden stroomen met hun toevoer één stroom versterkten en zwellen deden. Eerst waar die samenvloeiing heeft plaats gehad, begint de meer nauwkeurige teekening en volgen wij den vloed in al zijne kronkelingen.

Bij 't opsporen van de bronnen heb ik menig werk niet kunnen bemachtigen, dat ik gaarne had ingezien. Veel nuts echter heb ik gehad van de „Boekzael,” waarvan ik ongeveer 50 jaargangen heb doorgebladerd.

Mogen deze bladzijden niet geheel verwerpelijk bevonden worden, als eene bijdrage tot de geschiedenis onzer theologie. Zoo gaarne had ik iets beters geleverd. Wordt mij met kennis en liefde tot de waarheid aangewezen, wat er aan ontbreekt, ik zal er voor danken, en zoo mij de gelegenheid gegeven wordt, het te verbeteren, ik zal haar gebruiken.

Een groote reden tot blijdschap is het mij, dat ik deze dissertatie heb mogen schrijven in onze taal. Ik draag 't Latijn geen haat toe of verachting, ik zal het nooit barbaarsch heeten, maar ik heb mijne moedertaal liever, en dat divide niemant mij euvel. Hartelijk zeg ik den Heeren Curatoren onzer Hoogeschool dank voor de verleende vergunning en der Theologische Fakulteit voor haar gunstig advies.

Ik geloof, dat ik met minder lust zou gewerkt hebben, indien ik, wat in de taal van onze dagen werd opgevat, had moeten knellen in een vorm, die voorzeker zich kneeden laat, maar toch altijd, voor mijn gevoel ten minste, iets wanstaltigs heeft.

Het vooruitzicht is nu ook geopend, dat de dissertaties meer dan vroeger zullen opengesneden en gelezen worden. Dat vooruitzicht is streelend. Men hebbe echter de billijkheid, om, wat nu gegeven zal worden, te vergelijken met wat anderen gaven in de Latijnsche taal. Het Hollandsch kostuum, zoo zonder de wijde ploaien van toga of tunika, zoo zonder illusie, het kleedt noch bedekt even goed als het Latijn.

Het is echter niet daarover alleen, dat ik mijne blijdschap en dankbaarheid te betruigen heb. Oprechte dank ben ik verschuldigd aan hen allereerst, wier onderwijs en belangstelling ik genoot.

Tot hen behoort gij, Hooggeleerde KARSTEN en ROVERS! wier namen ik met dankbaarheid en blijde herinneringen nederschrijf. Aan U voel ik mij verplicht. Ik denk hier niet alleen aan uwe openbare lessen, maar ook aan de uren, welke ik met U als lid van ΦΙΛΟΜΑΘΕΙΑ mocht doorleven. Uwe belangstelling in onze vorming, uwe belangelooze opofferingen, uwe humaniteit heb ik steeds gewaardeerd. Weest nog lang bekrachtigd, om uw werk voort te zetten en zij de vorming van menig jeugdig hart tot liefde voor de oudheid uw kroon en voldoening.

Was ik, Hooggeleerde BOUMAN! van de gelegenheid verstoken, om vele uwer lessen bij te wonen, ik heb U nooit onbereid gevonden, om mij te leeren en te raden. Geniet nog lang de rust, die zoo wel is verdiend, en wees ook in uw hoogen ouderdom tot een zegen.

Ik heb U, Hooggeleerde VINKB! te danken voor uw onderwijs, uwe welwillendheid, uwe hartelijkheid. Nooit ging ik van U, zonder de vernieuwde ervaring, dat het welzijn uwer leerlingen U ter harte gaat. Valle zacht de avond van uw leven, en verblijd nog lang allen, die U

als hun vriend en leermeester erkennen, met uwen raad, uwe deelneming in hun lot.

Om meer dan ééne reden voel ik mij aan U verplicht, Hooggeleerde DOEDES! Ik weet niet, waarvoor ik het meest U danken zal, voor uwe lessen of voor uwe humaniteit. Zoo ik eenige methode heb van studeren, zoo ik eenig begrip heb van exegese — ik heb het U te danken. Ook zal de herinnering mij bijblijven aan de uren, die ik in uwe woning heb doorgebracht. Leerzaam waren ze mij en opscherpend. Gaat uwe ziel thans door rouw gebogen — moge Hij U troosten, wiens zaak gij zoo dikwijls hebt bepleit. En zoo het U goed kan doen dit te weten, ontvang de verzekering, dat vele uwer leerlingen U troost toebilden en kracht tot uw gewichtig en gezegend werk.

Voor tallooze blijken van belangstelling heb ik U te danken, Hooggeleerde TER HAAR, geachte Promotor! Gij hebt mij in mijn werk bemoedigd, terecht gewezen, voorgelicht. Uw naam hoop ik steeds dankbaar te noemen. Bijzonder zeg ik U dank voor de moeite, waarmee gij een oratorisch en een dispuut-kollege in 't leven hebt geroepen en doet blijven. Ik heb daar veel geleerd. Moge het U gegeven worden, nog vele jaren te arbeiden tot waarachtig heil van kerk en wetenschap.

Een woord van dank heb ik niet minder voor U, die ik mijn Vrienden noemen mag. Voor mijne vorming ben ik aan U oneindig veel verplicht. Over de ernstigste en heiligste zaken hebben wij vaak gesproken en dikwijls werd mij daardoor veel duisters licht.

Met U heb ik geleefd in een tijd, waarop ik niet dan met dankbaarheid aan God terug mag zien. Het studentenleven heeft mij veel meer gegeven dan ik had durven verwachten. Ontelbaar vele blijde herinneringen binden mij

aan dat zestal jaren. Zoo er in de onderwerpen onzer gesprekken, in den grond onzer vriendschap iets geweest is, dat eene eenigzins hoogere wijding bezat — dan is er geen gevaar voor, dat onze vriendschap sterven zal. Al zien wij elkander niet dagelijks meer, het bewustzijn, dat dezelfde belangen ons bezig houden, dezelfde behoeften ons eigen zijn, zal ons blijven verbinden. Het beste in onze vriendschap, ja datgene, wat haar tot vriendschap maakte, blijft. Waar wij elkander de hand drukken, scheiden onze wegen, onze harten niet.

UTRECHT,
16 Juni 1862.

van dit artikel te zien. Kan er in de onderzochte
 groepen, in het geval van een verandering van
 het een of ander kenmerk, wijziging plaats — dan is
 geen sprake van, dat deze verandering staat af
 van wijf afzonderlijk. Het is mogelijk, dat
 dezelfde bevestiging ook plaats kan hebben, hoewel
 eigen zijn, zal een bijeen te vinden. Het is
 waarschijnlijk, in het geval, dat het verandering
 blijft. Het wijf afzonderlijk te zien, schiedt
 eigen, kan heten niet.

L. J. J. J.
 in Jan 1882

G. R. B. R. D. Y.

I N H O U D.

	Bladz.
VOORREDE	VII-XIII.
INLEIDING.	1.
HOOFDSTUK I.	
TOESTAND DER KERK, INVLOED VAN BAYLE, SPINOZA EN DESCARTES.	22.
HOOFDSTUK II.	
INVLOED VAN HET ENGELSCHE DEISME.	59.
HOOFDSTUK III.	
INVLOED VAN FRANKRIJK.	85.
HOOFDSTUK IV.	
INVLOED DER FILOSOFIE VAN WOLFF.	115.

CORRIGENDA.

Bladz.	2	<i>staat:</i>	lagen brengen	<i>lees:</i>	dagen brengend.
”	4	”	zoo werdt	”	zoo wordt.
”	4	”	de kerk	”	kerk
”	6 noot	”	de reine	”	der reine.
”	20	”	de godsdienst	”	den godsdienst.
”	23	”	buitenlands	”	buitenslands.
”	26	”	Coccesiaensche Coecejanen	”	Cartesiaansche Coecejanen.
”	33 noot	”	den indruk, die	”	den indruk, dien
”	87 noot	”	deïstische	”	engelsche deïstische.
”	88	”	De overgang	”	Den overgang.
”	93 noot	”	et que Piest	”	et que c'est.
”	93	”	over 't bestaan	”	voor 't bestaan.
”	94 noot	”	ais Dieu	”	art. Dieu.
”	95 noot	”	enais pas	”	en ait pas.
”	120	”	Bazedon	”	Bazedow.

Dit lijstjen maakt geen aanspraak op volledigheid. Ik heb mij een slecht corrector betoond. Wellicht voert mijn goed gestarnte deze bladzijden in de liefdevolle armen van een *letter*lievend recensent en wordt dit lijstjen gecompleteerd. Ik zal mij er zeer over verheugen, al is het een straflijstjen.

1. Bronsveld, A. W. De oorzaken der verbreiding van het rationalisme in onsland.
2. Verhoeff, J. C. iets over beurse. v. koophandel.
3. Lagerwey, A. C. Het accoord van den gefaillarde met zyne schuldeischers
4. Ellerbeek, A. W. A. Over prosopalgia
Frothergillii.
5. Haas, J. H. Geschiedk. onderzoek omtrent de Hypermetropie
6. Snyders, C. J. Eclampsia Gravidarum
7. Ghaan, J. Vroesomde. Onderzoekingen naar den invloed van den leeftijd op de gezichtscherpte.
8. Lindeboom, C. Over de eigenwarmte in koorts
9. Stirum, J. J. van Limburg. Over erkenning en wettiging van natuurlijke kinderen
10. Mosch, J. P. A. du. De onderteekening der notariële acten door de Comparants.
11. Mackay, Aen. De Utiliteit van geestelijken en bedienaren van de godddienst
Nit. 4em.

de volksvertegenwoordiging.

12. Hartog, A. H. de. de Principiis et
Quantitate et sententia Platonis.
13. Loonen, J. P. Over de cestoiden
van den Mensch en hunne bestrijding.

195

INLEIDING.

Unser Zeitalter ist, als das einer religiösen Krisis nicht bloß verwandt mit, sondern auch bedingt durch andere kritische Zeiten. Je näher die Verwandtschaft, je entschiedener die Abhängigkeit, desto mehr Anforderung und Beruf haben wir, um uns in der Gegenwart zu orientiren, in solche Vergangenheiten zurück zu blicken, desto eher können wir uns auch das Organ zutrauen, sie treu aufzufassen.

LECHLER.

Er is zeker wel geen tijd geweest, waarin met meer kracht tegen alles, wat oud heette, te velde getrokken werd, dan de laatste helft der vorige eeuw. Zeker was er ook geen tijd, waarin er meer bestond, dat den naam van oud dragen mocht. Wat bestond had zich met moeite zijn bestaan verzekerd en wilde dat bestaan handhaven, zoo lang het kon. Hoe langer dat was gelukt, hoe heftiger de aanval, die aanstormde; hoe krachtiger de vloed, die ons waerelddeel van gedaante veranderen zou.

Nieuw mocht de tijd heeten, die worstelend onder veel arbeids geboren werd. Alles werd uit een nieuw oogpunt beschouwd. Andere behoeften gaven aan andere

pogingen het leven; nieuwe gedachten werkten nieuwe daden, nieuwe inzichten nieuw streven. Nooit was luiders de kreet van vrijheid aangeheven, nooit sterker op gelijkheid aangedrongen. Geen voorrecht boven anderen werd geduld, geen voorkour toegestaan. Voor titels en rangen werd een afkeer gevoeld en gevoed, die zich in de stoutste vernielzucht openbaarde en niet rustte voor dat alles, wat aan macht of invloed herinnerde, was verdwenen. Hoog steeg de vloed, — niet tot staan te brengen, voor dat hij kroon en thron, kerk en altaar bedolven had. — 't Was de overspannen uiting van den menschelijken geest, die te lang had gebogen onder velerlei gezag. 't Was de individu die zijn eigen waarde begon te gevoelen, die, te lang geteld maar niet gewogen, nu zijn gewicht begon in de schaal te leggen. Over geheel Europa is die omwenteling heengegaan, bange en zware dagen brengen over menig land en menig huis. In welk een zee van tranen is die 18de eeuw ondergegaan!

Wat bewerkte zulk een omkeer op elk gebied; wat bracht zoo veel harten in beweging? De opgewonden taal der volksleiders vermocht dat niet alleen. Zij moge den geest van een tijd prikkelen, dien het aanzijn geven kan zij niet. Zij moge de vonk zijn, die de aanwezige brandstof doet ontvlammen, die stof te vergaderen ligt buiten haar bereik. Over zulk eene omkeering moet de menscheid lang arbeiden. Voor dat er algemeen aan deel genomen wordt, moet er in veler hoofd en hart veel zijn omgegaan. De oorzaken, die de omwenteling der 18de eeuw te voorschijn riepen, zijn vele.

't Is niet ons plan al die redenen op te sporen. Ook wenschen wij niet van staatkundige revolutiën te spre-

ken. We stellen ons alleen voor te handelen over de verandering, welke in veler godsdienstige meeningen is ontstaan in de jaren, die 't begin onzer eeuw onmiddelijk voorafgingen. En ook daarbij laten wij onzen blik niet meer dan noodig is gaan over andere landen van Europa, maar beperken dien alleen tot ons vaderland. We meenen daarmee een niet onnut werk te doen.

Immers kan het zijn nut hebben na te gaan, hoe er in een zoo merkwaardigen tijd door onze vaders over de hoogste belangen der menschheid werd gedacht? En dit te meer, omdat hij zoo dicht aan den onzen grenst, en wij 't weten, dat onze dagen maaien, wat toen is gezaaid.

Ons land is niet vreemd gebleven aan den strijd op godgeleerd gebied, die elders werd gestreden. De deelneming daaraan was algemeen. Ook hier werd het oude even krachtig aangevallen als verdedigd; en is „Neêrlands Zion” in dien strijd bezweken, het is niet overrompeld maar stormenderhand genomen. Daar waren er, die den storm hadden zien opsteken en naderen, die hadden gewaarschuwd en gebeden, gedreigd en geprofeteerd — te vergeefs. De richting, die zoo driest in Engeland, in Frankrijk, in Duitschland het hoofd omhoog hief, kon uit onze landpalen niet worden geweerd. 't Rationalisme is ook hier binnengedrongen.

We meenen hier te moeten nagaan, wat wij onder rationalisme hebben te verstaan. De begrippen, aan dat woord verbonden, zijn verschillend. De afleiding baat ons niet ¹⁾. „Dat het woord rationalisme van ratio komt,

1) Rationalismi nomen a rationis vocabulo ductum nemo nescit. Originationis vi eum indicat, qui a ratione totus pendet eamque sequitur ducentem

weet ieder. Naar de afleiding beteekent het dus iemand, die geheel van de rede afhangt en haar volgt als gids en leidsvrouw. Hij die derhalve redelijk oordeelt en leeft, wordt met recht een rationalist genoemd." Hij zou dus een rationalist heeten, die zijn rede gebruikt; maar in dat geval zouden wij niet gaarne iemand, die den naam van godgeleerde draagt, den naam van rationalist onthouden. Toch zouden niet allen met dien naam zijn gediend. De een rekt dien een eer te zijn, de ander een schande. We behoeven slechts te denken aan de wijze, waarop ten onzent de Hoogleeraar SCHOLTEN 't Rationalisme verwerpt en bestrijdt ¹⁾. Bij dien naam moeten wij dus denken aan hen, die de rede tot een zeer bijzonder doel gebruiken, haar rechten toekennen, welke anderen haar ontzeggen. Om hierin tot duidelijkheid te geraken, dienen wij deze twee vragen te beantwoorden: Wie doet de geschiedenis als rationalisten kennen en wat moeten wij houden voor 't beginsel van 't Rationalisme?

Schoon algemeen geworden na KANT, is toch de naam van *rationalisten* reeds eerder gebezigd. Zoo werd in 1646 gewag gemaakt van een sekte in Engeland onder de Presbyterianen en Independenten, die „Rationalisten” genoemd werden en van wie verhaald wordt: „wat hun rede hun leert in de kerk of staat keuren zij goed, tot dat zij van beter overtuigd worden ²⁾.” SUCRO noemt

ae gubernatricem. Quare qui rationi convenienter judicant et vivunt recte rationalistae vocantur. FREYZSCHE, Opusc. acad. nova, 1846. pag. 101.

1) Leer d. Herv. kerk, 4e druk. Dl. I, p. 6 en verv.

2) LECHLER, Gesch. d. Engl. Deismus, p. 61. „What their reason dictates them in church or state stands for good, until they be convinced with better.”

in éénen adem (in 1706) Rationalistae, Naturalistae, Libertini, Sceptici, quin immo Atheï¹⁾ 't Gold bij de kerkelijk-gezinden een scheldnaam, die vóór de laatste helft der 18de eeuw echter niet zoo algemeen was, als men uit FRITZSCHE'S woorden vermoeden zou²⁾. 't Was KANT die dit woord meer algemeen in gebruik deed komen. 't Is bekend, hoe deze het vermogen der rede en de betrekking van deze tot de godsdienst heeft gemaakt tot een voorwerp zijner diepzinnige bespiegelingen. Wij behoeven slechts te herinneren aan zijn in 1793 verschenen werk: Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft. De richting, ook ook door dit werk aangegeven en verdedigd, is bekend geworden onder den naam van Rationalisme. Haar tegenstanders waren de door REINHARDT aangevoerde supranaturalisten, die een grooter of kleiner gebied aan de rede betwistten, waar alleen de openbaring heerschen mocht. GABLER en anderen hebben zich den naam van rationalist tot een eer gerekend, en de kantiaansche beginselen zijn met verschillende nuances door AMMON, WEGSCHEIDER, BRETTSCHEIDER, PAULUS en anderen op de theologie toegepast³⁾.

Er is verschil over, of er een onderscheid gemaakt moet worden tusschen Naturalisten en Rationalisten. In de 17de en 18de eeuw werden zij naturalist genoemd, die tot de „religiöse Opposition” behoorden. SPINOZA en zijn aanhangers werden aldus genoemd, omdat zij de natuur voor God uitgaven. HERBERT wordt voorge-

1) HAGENBACH, Encyclopaedic, p. 74.

2) De Rationalismo Commentationes II. te vinden in o. l.

3) FRITZSCHE, II. p. 133.

houden: „solis naturalibus principiis innixum viatorem securum esse dicit.” De Engelsche kwaker BARCLAY stelt op één lijn „ARISTOTELICI, CARTESIANEN en andere Naturalisten,” en de Engelsche apologeet NICHOLS noemt al de deïsten: „Natural-Religion men¹⁾.” Deze naam kwam algemeen in zwang ten tijde, dat de filosofie van WOLFF bloeide. Men maakte toen onderscheid tusschen filosofisch en theologisch naturalisme, en verstond onder 't laatste de richting, welke de natuurlijke godsdienst voor voldoende ter zaligheid hield, en wel een openbaring erkende, maar hare noodzakelijkheid loochende. Toen verstond men dus onder naturalisten hen, die men na KANT rationalisten genoemd heeft. KANT²⁾ heeft op 't onderscheid tusschen deze beiden sterk aangedrongen, en ze mogen ook tegenwoordig niet verwisseld worden.

Uit deze korte schets kan men zien, dat onder dezelfde namen nog al verschillende personen en beginselen begrepen zijn geworden. In 't toevoegen van scheldnamen en in 't stelsel van verdacht maken, had men het reeds vóór onze dagen ver gebracht. De vrome TILLOTSON werd door een tijdgenoot genoemd de grofste atheïst, die ooit bestond (the gravest atheïst, that

1) LECHLER, II, p. 454 sq.

2) Der welcher blos die natürliche Religion für moralisch nothwendig d. i. für Pflicht erklärt kann auch der Rationalist (in Glaubenssachen) genannt werden. Wenn dieser die Wirklichkeit aller übernatürlichen göttlichen Offenbarung verneint, so heisst er *Naturalist*, lässt er nun diese zwar zu behauptet aber dass sie zu kennen u. für wirklich an zu nehmen, zur Religion nicht nothwendig erfordert wird, so würde er ein *reiner Rationalist* genannt werden können; hält er aber den Glauben an dieselbe zur allgemeinen Religion für nothwendig, so würde er der *reine Supernaturalist* in Glaubenssachen heissen können. Rel. innerh. der Grenzen d. bl. Vernunft, p. 181 sq.

ever was). In ons land noemde de predikant HOLTJUS den hoogleeraar v. D. HONERT een atheïst, en zoo men de menigte ketterijen en duivelsche leeringen ziet, welke elkander voor de voeten geworpen werden, dan staat men verbaasd over de goede gedachten, welke men koesterde aangaande de vruchtbaarheid van des duivels hersenen ¹⁾.

Wij gaan over tot de beantwoording van de tweede vraag: wat wij te houden hebben voor 't eigenaartige van het rationalisme? Wij zouden verkeerd doen met te vragen: wat gelooven de rationalisten? Wat denken zij alzoo over drieëenheid, verzoening, inspiratie enz.? Wij dienen hier te vragen naar hun grondbeginsel, en volgen daarin den wenk, ons door een rationalist gegeven ²⁾. Zoo doende krijgen wij een bepaling, niet van een verschijningsvorm, maar van het wezen van het rationalisme. Wij noemen het dan de richting, welke op godsdienstig gebied geen hooger gezag erkent dan dat der rede. Zij wil niets hooren van een openbaring, die iets zou leeren, dat het menschelijk verstand niet begrijpen kan. Achter alles plaatst zij haar: waarom? en waar zij geen antwoord vindt, verwerpt zij. Een Woord van God, boven het begrip der menschelijke rede gaande, ontkent zij of neemt het in zoo verre slechts aan, als het overeenkomstig is met de rede. Zij is der

1) Men heeft er zelfs een statistiek der atheïsten op nagehouden. MEESENNE begrootte (1623) het getal der atheïsten, die toen in Frankrijk leefden op 60,000. In Parijs alleen schat hij hun getal op 50,000. Hij verwondert er zich over, dat God hen nog in leven laat. LECHLER, II. p. 35.

2) Allgemein bezeichnet macht der Rat. nur eine allgemeine Denkart aus, die auf jedes Gebiet des menschlichen Denkens und Wissens anwendbar ist. RÖHR.

menschen dux atque magistra¹⁾. Naar de uitspraken dezer rede moet de openbaring of geloochend of gewijzigd worden. Geen grooter dwaasheid dan aan te nemen, wat het bereik der rede te boven gaat; geen grooter eer, geen edeler streven dan redelijk te zijn. Immers is de rede iets verhevens, een straal van 't licht des hemels, en God zou toch de rede niet gegeven hebben, om ons nu en dan te doen gevoelen, dat wij onredelijk handelen en denken moeten? Zij is gegeven om haar te gebruiken overal en altijd. Onze godsdienst moet naar het woord van den Apostel een redelijke zijn; bij de eerste evangelie-verkondiging werd reeds als tot verstandigen gesproken. Zou ook de mensch, die in het dagelijksch leven, zal hij den naam van mensch waardig blijven, niets zonder zijn rede doet of vermag, dáár die rede moeten verloochenen, waar sprake is van zijne hoogste belangen? Is het niet de hoogste onbillijkheid dat hij haar een blinddoek zou moeten voordoen, daar, waar hij het helderst wenscht te zien? En zou God, die den mensch met de rede begiftigde, zou juist diezelfde God het geloof aan zaken eischen, die de rede niet bevatten kan? Kan dat van God komen, wat indruischt tegen het eenvoudigst verstand? Dan zou God zichzelf tegenspreken en dat mag niet verondersteld worden. Daarom onze redelijke voorstelling van God gehandhaafd en tevens de waarde der rede. Zij gelde ook op godsdienstig gebied. Welkom dus alle leer, die begrijpelijk is d. i. redelijk.

Ziedaar de hoofdgedachte en het grondbeginsel van het rationalisme. Met de bepaling er van, zooals zij door velen gegeven is, zullen wij onze lezers niet te

1) FRITZSCHE, II.

zeer vermoeien ¹⁾). We wenschen hier nog aan te toonen, dat doze richting, onder velerlei vormen en namen opgetreden, tegen het Christelijk beginsel aangekant, zich in de geschiedenis hoe langs hoe meer heeft openbaard, dat haar aanvallen steeds meer dreigend en meer omvattend zijn geworden, en dat er een naauw verband is tusschen haar en al de omwentelingen, die in de laatste tijden over Kerk en Staat zijn gekomen.

Onchristelijk is wat onbijbelsch heeten moet. 't Christendom, als historische godsdienst, moet uit zijn geschiedkundige oirkonden worden gekend. De bijbel nu, waarvan de Heer JEZUS middenpunt is, is de geloofwaardige oirkonde van 't Christendom. Wat dus niet in den bijbel wordt geleerd noch uit die leering met goed recht wordt afgeleid, is onchristelijk. De bijbel dan leert, noch

1) Enkele willen wij mededeelen. Rationalism may be defined, generally, as the abuse and perversion of human reason in dealing with the claims of divine revelation. BRKS, modern Rationalism. London 1853. p. 2. Zie p. 3 en 7. Hoc Rationalismi caput esse dixerim, ut ea tantummodo pie credas, quae rationi consentanea sint et cum his, quae e legibus ejusdemque disciplinae vera esse cognoveris, convenientia. FARRZSCHER, II. p. 104. Rationalist wordt hij genoemd, die een gegeven openbaring alleen in zooverre en daarom aanneemt, als en omdat zij, nadat zij aan de kritiek der Rede onderworpen werd, bevonden is, met deze overeen te stemmen. DONKER CURTIUS, Over Jezus leer en het gezag der rede. Werken Haagsch Genootsch. Jaar 1827. Der rationalistische System ist nichts anders als ein aus den in ihm selbst liegenden Vernunftmässiger Principien entwickelter u. folgerechter dargestellter Christianismus. *Allg. Kirchenz.* Jan. 1826. Rationalisme is een rigting, waarbij het voor 't verstand of schijnbaar of werkelijk aanstootelijke dogma weggeredeneerd, maar de goddienstige idee er van miskend wordt. SCHOLTEN, Leer d. Herv. kerk, Dl. I, p. 7. In het algemeen houdt het Rationalisme den denkenden geest voor de hoogste wet boven iedere godsdienst als een natuurlijke openbaring van God. HASE, Kerkg. p. 567. Die meerdere definitionen verlangt, vergelijkte STÄUDLIN, Gesch. d. Ration. u. Supra-nat. passim.

geeft recht om te leeren, dat de rede ons wijs maakt tot zaligheid. Van de rede in 't gemeen is weinig, van haar de zaligheid openbarende kracht in 't geheel geen sprake. De bijbel geeft voor een openbaring van God te bevatten; de profeten en apostelen zeggen door den Geest Gods geleid te zijn, en het Evangelie werd gebracht tot hen, die het hoorden, niet als eens menschen woord, maar als het woord van God. Gods woord is de waarheid, zij het hier een dwaasheid, ginds een ergernis; 't mag onderzocht en beproefd: het moet geloofd en aangenomen worden. Men kan er zich slechts boven plaatsen of onder. Wie het eerste doet volgt mensche-lijke leeringen, de wijsheid dezer eeuw; die het laatste doet en de stem der waarheid hoort, wordt gerekend tot de nederigen van harte, die aan geen zien of begrijpen, geen voelen of tasten, de zaligheid verbonden achten, maar belijden dat hij, die gelooft, het eeuwige leven heeft ¹⁾. Volgens de Schrift verstaat de natuurlijke mensch niet eenmaal de dingen, die des Geestes

1) Waar wij zoo het beginsel van 't Rationalisme onchristelijk noemen, wordt noch het goede dezer richting geoordeeld, noch haar recht van bestaan betwist. Dat zij hen, die betuigden allereerst redelijk te willen wesen, drong tot een breuke met de openbaring, dat zij schijnheiligheid en bijgeloof heeft bestreden, dat zij de rechten van rede en geweten ook op godsdienstig gebied heeft gehandhaafd, is haar kracht geweest en de voorwaarde van haar bestaan. Terecht werd van 't Rationalisme door NÄGELS-BACH gezegd: Es hat eine gewisse Wahrheit, welche einer der Kirchen anklebenden Unwahrheit und Einseitigkeit entspricht; es hätte ohne einen solchen Kern reellen Lebens keine Stunde sich behaupt, am wenigsten zu der ungeheuern Macht gelangen können, die es factisch angeübt hat. Denn die absolute Lüge ist hohl und nichtig, und zerstiebt, wie eine Fata Morgana; reelles Daseyn und Kraft erlangt sie nur durch das Element der Wahrheit warauf sie sich im letzten Gründe stützt, wenn sie gleich dasselbe verzerrt und zu einer Waffe der Finsterniss umwandelt.

Gods zijn, en was het geen vleesch en bloed, die Petrus tot zijn Messias-belijding brachten, maar werd hij en alle volgelingen van den Heer Jezus ingeleid in de verborgenheid, die in het hart des menschen niet is opgeklommen, door den Geest, die uit God is. Deze leidde alleen in al de waarheid.

De Christelijke Kerk heeft de onmisbaarheid en 't gezag der openbaring algemeen erkend. Zij moge al spoedig getracht hebben meer te weten dan de Schrift openbaarde, bij laatste instantie beriep zij zich toch altijd op Gods Woord. Daaraan alleen ontleende zij haar gezag, door zoo veel eeuwen geëerbiedigd ¹⁾).

Eerst in de laatste tijden der middeneeuwen stond in het *humanisme* een richting op, welke zich vijandig stelde tegen de openbaring. Hoe veel edels deze richting ook met zich droeg en te voorschijn riep — zij heeft niet alleen de fabelen der hiërarchie en de domheid der monniken bestreden. 't Scheen, zegt HASE ²⁾ aan BACCIO's vernuft vergund zich boven de monniken, de goede zeden, ja welligt boven 't Christendom te verheffen. POMPOZZO waagde het naar zijne meening als een nieuwe PROMETHEUS openlijk te zeggen, dat volgens wijsgeerige beginselen de onsterfelijkheid meer dan twijfelachtig was, en 't Christendom in de tuinen van Florence's academie gepredikt, was eer neo-platonisch dan Christelijk.

1) Bij 't Scholasticisme bewoog zich het denken meer in het formeele dan in het materiële; het vertoende zich meer in dialektische dan in speculatieve gedaante, zoodat men hier veel minder voor een verdolen der gedachte op de vleugelen der filosofie, dan voor een blijven hangen aan het op zich zelf staande en 't kleine te vreezen had. HAGENBACH. Dogm. p. 354.

2) Kerkgesch. p. 346.

Als een gezegend midden tusschen on- en bijgeloof trad de Hervorming te voorschijn. De kracht harer mannen was hun geloof. Hun hoofddoel was de terugbrenging der kerk tot het apostolisch Christendom, hun grondslag het Woord Gods, waarvoor zij onvoorwaardelijk bogen ¹⁾).

Velen hebben beweerd ²⁾ dat het rationalisme consequent zich uit het beginsel der hervorming heeft ontwikkeld. WEGSCHEIDER heeft in die meening zijn Institutiones „piis manibus” van LUTHER gewijd. Wij meenen, dat men, dit stellende, zich vergist. LUTHER moge zich nu en dan over de Vernunft zoo hebben uitgelaten, dat men er een rationalistische strekking in vinden kan, het is echter ongerijmd, om hem bij de vergelijking van al zijn uitspraken over de rede van rationalisme of aanleg daartoe te beschuldigen ³⁾. Ten overvloede slechts een paar plaatsen: „Vernunft ist auch ein Licht, und ein schönes Licht. Aber den Weg und den Fuss, der da soll aus den Sünden und aus dem Tode gehen zür Gerechtigkeit und zum Leben, kann es nicht weisen noch treffen, sondern bleibt in Finsterniss. Gleich wie unsere Wachlichter nicht erleuchten den Himmel, auch die Erde nicht, sondern die engen Winkel in Häusern; die Sonne aber beleuchtet Himmel und Erde und Alles,

1) TWESTEN, Dogm. I. p. 168—73.

2) Tot hen behoort AMAND SAINTES. Zie zijn: Kritische Geschichte des Rationalismus in Deutschland. übers. v. C. G. FICKER, Leipz. 1845.

3) Men kan hiertoe vergelijken: C. P. W. CATENHUSEN, Zeugnisse der Lutherischen Kirche über Vernunftreligion, u. wider die Anmassung der Vernunft in Sachen des Glaubens Richter in zu sein. Kiel 1820. Ten onrechte beroept men zich vaak op LUTHERS vrije denkwijze over den kanon. Hij toetste alles aan wat bij hem vaststond Woord van God te zijn. Wat daarmee stroed meende hij te moeten verwerpen.

also ist Gottes Wort auch die rechte Sonne, die uns den ewigen Tag gibt zu leben und fröhlich zu sein." „Die Vernunft liegt ganz in Finsternis, darum thut ihr das Licht des göttlichen Wortes von nöthen, das sie führen und leiten möge."

MELANCHTON zelfs, die met het humanisme zoo vaak in aanraking was geweest, kan men geen zweem van rationalisme ten laste leggen. Men zie slechts de apol. conf. (ed. HASE, p. 53): „postquam scholastici admiscuerunt doctrinae Christianae philosophiam de perfectione naturae et plus quam satis erat, libero arbitrio et actibus elicitis tribuerunt et homines philosophica seu civili justitia, quam et nos fatemur rationi subjectam esse, justificari coram Deo docuerunt, non potuerunt videre inferiorem immunditiam naturae hominum."

ZWINGLI stelde: „Scripturam sacram ducem ac magistram esse oportet, qua si quis usus sit, impunem esse oportet, etiamsi doctorculis maxime displiceat."

Niet anders KALVIJN, in wiens Institt. (I, 4. 4.) wij lezen: „Door de zonde is er slechts een ijdele en leugenachtige schaduw van godsdienst haast niet waardig, om schaduw te heeten. Echter blijft altijd dat zaad over, dat van zijn wortel op geenerlei wijs kan worden losgerukt: de wetenschap, dat er een eenige Godheid is, maar dit is zoo bedorven, dat het niet dan de slechtste vruchten voortbrengt." ¹⁾

Men moet dus waarlijk al zeer gaarne wenschen, dat de Hervormers rationalisten waren, om hun duidelijke uitspraken van 't alleen geldend gezag der Schrift, over

¹⁾ 't Oordeel dat verschillende Confessies over de rede vellen, vindt men o. a. bij HAGENBACH, Dogmengesch. p. 606. (Holl. vert.)

de duisternis der rede en 't onvermogen der mensche-
lijke natuur voorbij te kunnen zien ¹⁾).

Geruimen tijd hield het krachtig-werkend geloof der Hervormers de verspreiding van het ongeloof tegen. Eerst toen de geest der reformatoren begon te wijken uit het werk, door hen gesticht, durfde het ongeloof het hoofd opheffen. Toen de waarheden der hervorming leer en niet meer leven werden, toen zij zich moesten aanbevelen en staande houden door de wijze, waarop haar waarheid werd gedemonstreerd, toen werden zij wankel en moesten zij het worden. Toen kon het rationalisme meer en meer verrijzen, gelijk het verrezen is.

Het recht en de kracht van 't rationalisme der 17^e en 18^e eeuw zijn gelegen in zijn verzet tegen de starre dogmatiek. Dat het Christendom geen compendium theologiae, geen medulla theologiae, geen theologia scientifica methodo tractata, geen systema theologiae dogmatices was, heeft het naar waarheid en zegevierend aangetoond.

Het waren de Engelsche deïsten, die met deze be-

1) Men kan hierover vergelijken J. J. VAN TOORENENBERGEN in *Ernst en Vrede*, IIe Jrg. bladz. 19 en vlgg. en blz. 101 en vlgg. — Breedvoerig is 't hemelsbreed verschil, ja de strijd tusschen 't beginsel der reformatie en van 't Rationalisme aangetoond door AUBERLEN, die Göttliche Offenbarung, bldz. 165 en volgg. Wij lezen daar o. a.: „Das rationalistische Prinzip bildet den geraden Gegensatz zum reformatorischen. Es war die tiefste Beugung unter Gott, worauf die Reformation beruhte. Ihr Wesen war ein durch und durch religiöses; Glaube, dieses Grundwort der Reformation, ist ja nichts anderes als der biblisch-kirchliche Ausdruck für Religion. Während der Protestantismus durch und durch religiös ist, ist der Rationalismus im Prinzip irreligiös, indem er den Menschen von Gott ablöst und auf sich selber stellt, so dass zunächst die Moral (das sittliche Handeln, die Werke) an die Stelle der Religion tritt. Er ist der gespenstische Doppelgänger derselben, der negative Protestantismus neben dem positiven, evangelischen.“

strijding zijn aangevangen. Dat zij tegen de spitsvindigheden der theologen, tegen de menschelijke leeringen hunne stem hebben verheven, is een werk geweest, waarvoor ieder, die de waarheid lief heeft, hen danken moet. Maar zij hebben iets meerders, iets anders gedaan dan dit. Bij de bestrijding der toenmalige formulierdienst en overhoersching der godgeleerden zijn zij niet blijven staan. Tegen alles, wat hun begrip te boven ging, tegen elke verborgenheid werden hunne aanvallen gericht. Onder hunne handen werd het Christendom van zijn specifiek-Christelijk karakter ontdaan, het werd door hen overal gevonden, 't werd gezegd zoo oud te zijn als de waereld; 't werd beperkt en besnoeid, tot dat er van JEZUS, den zoon Gods, een Joodsch leer-aar, van den bijbel, een elendig produkt van menschenbedrog geworden was. Bij 't ter zijde stellen der openbaring maakten zij God los van de waereld, en daardoor de waereld los van God. Zoo leerden zij niet meer op te zien naar den Hemel, waar de Almachtige woont, maar beperkten den blik tot de aarde. Men vond daar genoeg — en men moest dat trouwens wel doen.

Hun beginsel (verzet tegen openbaring en verborgenheden) niet hun vaak ernstig streven werd overgebracht naar en uitgebreid in Frankrijk. De Franschen, zegt ergens MACAULAY, waren voor de Engelschen, wat AÄRON is geweest voor MOZES. In hunne gemakkelijke en alom gelezen taal, in hun meesterlijken stijl werden de zaden van ongeloof als op de vleugelen der winden over Europa uitgestrooid. Steeds verder gingen hunne negaties, steeds woester werd de waanzin van hun ongeloof. Men maakte zich vrolijk met „le bon Dieu,” wiens dienst met de eeredienst der R. K. Kerk vereenzelvigd, met deze be-

spot en vertreden werd. 't Deïsme werd sensualisme en materialisme en den mensch bleef niets ter aanbidding over dan „l'homme machine" zelf. — Wie zal al de rampen tellen uit dezen tuimelgeest geboren? Wien bloedt niet het hart bij 't aanschouwen der bacchanalia van deze kinderen eener verdwaasde eeuw? Geen rampzaliger tijd dan een tijd van volslagen ongeloof. 't Ongeloof doodt de edelste uitingen van den menschelijken geest, omdat het zijn edelste behoeften verloochent. Zonder godsdienst geen zedelijkheid, zonder zedelijkheid geen huisselijk leven, zonder huisselijk leven geen vastigheid voor den staat. Alles wordt ondermijnd tot dat het valt; woest en ledig zweeft daar weder de aarde door de dikste duisternis. Uit het ongeloof zijn de revolutieën geboren. „De omwenteling, zegt HASE, is niet tot stand gekomen door de slooping der kerk, maar werd daardoor mogelijk" ¹⁾. Het ongeloof laat slechts puinhoopen na: Europa is op het einde der 18. eeuw een groote ruïne.

De trilling toch van 't licht, in Engeland ontstoken, in Frankrijk gevoed, doorgolfde den geheelen dampkring van Europa. Niet den minsten bijval vonden de stellingen der Engelsche en Fransche wijsgeeren in Duitschland, 't vaderland van REIMARUS en BAHRDT, FREDERIK DEN GROOTE en 't vulgair rationalisme. Die Revolution in der Theologie, zegt STAUDLIN ²⁾, hatte in England angefangen, in Deutschland ward sie fortgesetzt.

Is, zoo vraagt men, deze nieuwe denkwijze ook in ons land doorgedrongen? Is ook hier zoo ruw, zoo heiligschemmend met de godsdienst gehandeld? Vele wa-

1) Kerkgesch. p. 552.

2) Geschichte u. Geist des Skepticismus, Thl. II, p. 135.

ren de redenen, waarom de breuk met den bijbel niet zoo groot, noch zoo algemeen kon worden. De Nederlanders plegen bezadigd te werk te gaan en zich niet zoo spoedig te laten meéslepen. Een vrijer opvatting van 't openbarings-begrip en menig ander dogma was reeds sedert 't midden der 18de eeuw gepredikt en met kalmte en geleerdheid verdedigd. De meer verlichte beginselen van TURRETINUS, WERENFELS, MICHAËLIS en anderen hadden bijval gevonden en in zekeren zin voorbereid wat komen zou. 't Had in ons land al lang getocht, toen de storm des ongeloofs in al zijne kracht losbrak. Er was bovendien in onze kerk nog altijd te veel goeds geweest, om haar zoo ver weg te werpen, zoo diep te versmaden. De *algemeene* geest ging hier niet zoo ver als in Frankrijk en in Duitschland. Velen bleven wachten en afzien; enkelen werden volslagen rationalist; de meesten kozen 't rationalistisch supranaturalisme tot hun bescheiden deel. De openbaring werd bij deze laatsten niet verworpen, alleenlijk werd de mate harer goddelijkheid wat beperkt. Men ging aan 't schikken en plooiën, aan 't afdingen en beknibbelen. Verdraagzaamheid kweekte onverschilligheid. 't Kwam er bij zoo veel niet op aan, en waar 't dan op aan kwam, och, ook daar kwam het eigenlijk ook niet op aan.

Alzoo ging het in de theorie en in de praktijk was het niet beter. De Franschen konden zich met geen vollediger overwinning geluk wenschen, dan met de goodige gedweehheid, waarmee wij hen naäapten. Men sprak fransch, men las fransch, men kleedde zich op zijn fransch, men at op zijn fransch. Ons volk was als een sekondewijzer op 't groote uurwerk der Franschen: we haastten ons met hen gelijk te blijven.

Ach! waarom lieten zoo velen in den lande zich bewegen, om ook de lichtzinnigheid der Franschen over te nemen? Zij stond hun zoo kwalijk en ging zoo slecht hun af. Waarom bleef in steeds meerder huisgezinnen de bijbel gesloten en bleven in de kerken steeds meerder zetels ledig? Waarom werd de naam van God met steeds minder eerbied op de lippen genomen en werd op zijne vereering steeds lager, als een noodzakelijk juk voor 't gemeen, neêrgezien? Waarom werd ook hier aan den boozen geest der eeuw zoo overvloedig geofferd?

Ons land kon onmogelijk onbekend blijven met wat daar buiten gedacht werd en verkondigd. Holland „das Gosen philologischer Studiën” zoo als THOLUCK het noemt¹⁾, was ook de schuilplaats voor allen, die vrijheid zochten van denken en spreken. Elders verboden boeken werden hier gedrukt en van hier uit verspreid — en de boekverkoopers maakten goede zaken. De Hertog van Orleans begon daarom tijdens zijne voogdij-schap den franschen boekhandelaars wat meer vrijheid te schenken, „opdat de Hollanders niet alleen den winstgevendenden handel in verboden boeken zouden drijven”²⁾.

Zij, die om hunne denkwijze uit Engeland, uit Frankrijk, uit Deutschland vluchten moesten, vonden hier een schuilplaats, en wie zal 't vergunnen dier vrijheid in onze voorouders misprijzen? Wil men 't loffelijke van dat bestaan welsprekend gehuldigd zien, men leze de woorden van HERDER, wel waardig, dat zij hier een plaats vinden³⁾: „Dem kleinen Freistaat Holland gebührt hier

1) Akadem. Leben. Zweite Abth. S. 237.

2) Van Senden. Verdediging van Bijbel en openbaring. bladz. 274.

3) Sämmtl. Werke, Dl. XXXIII, S. 119.

Preis und Achtung. Er, der sich der ärgsten, der spanischen Religionsverfolgung mit einer beispiellosen Mühe und Anstrengung entzogen, und beinahe ein Jahrhundert hindurch für *seine* Freiheit gekämpft hatte, sogleich und fortan nahm er diese auch für die Europäische Menschheit, die zu ihm flüchtete, in Schutz; unschuldig Verfolgte beschützte er mit Grossmuth. Für diese Freiheit liessen gegen die Cabale des Oranischen MORIZ, die DE WITT und OLDENBARNEVELT ihr Leben ¹⁾; für sie duldeten HUGO GROTIVS Gefängniss und Verbannung, er, ein Genius freimüthig ruhiger Aufklärung, voll Geistes der Alten. Eben diese erkämpfte Freiheit, die in der Grundverfassung Hollands lag, gab DESCARTES Raum zu denken, SPINOZA ein Freistättchen zu schreiben; sie nahm den gequälten OROBIO, die Flüchtlinge Frankreichs nahm sie auf und gewährte den verbannten Englands Zuflucht. In ihr bereitete KARL der Zweite die Wiedererlangung seiner Krone, WILHELM VON ORANIEN die Rettung Englands aus den Händen der Tyrannei, aus den Ränken des Pabsthums. Nach Grundsätzen dieser Freiheit zwang WILHELM den aufgeklärten sanften TILLOTSON zur Uebernahme des Kirchenprimats seines neuerworbenen gährenden Reiches; in ihr dachte WILIAM TEMPLE, ein heller Kopf, der sich *ausserhalb* England Freiheit zu denken erworben hatte, und für seine letzten Jahre das Privatleben eines Weisen wählte. In ihr SOMMERS und alle, die für WILHELM wirkten. In Hollands Freiheit schrieben BAYLE, LE CLERC, BARBEYRAC; in ihr haben ALGERNON SIDNEY, LOCKE, SHAFTESBURY ihre Ideën ausgebildet und kehrten damit, diese

1) Hier was HERDER minder goed ingelicht.

zur Ruhe, jener zum Tode nach ihrer stürmischen Halbinsel zurück. In Holland ward öffentlich, was nirgend sonst den Zugang zum Licht erhalten konnte. Werde wieder was du warest Freistätte der Völker, und wenn einst (lang sey die Katastrophe entfernt!) das Weltmeer über dich ausbriecht, so lasse sich auf der traurigen Meereshöhe dort und hier des *alten Hollands* Geist hören:

Unter den Wellen liegen hier begraben,
Die einst, als in Gefahr
Des Menschegeistes Freiheit war,
Die Freiheit ihm gerettet haben 1)."

Welnu, die hulde zij het „kleine Holland” gebracht, maar het heeft ook de minder zoete vruchten geplukt, die de vrijheidsboom afwierp. De zoo dadelijke aanraking met de werken der deïsten, encyclopaedisten, naturalisten en materialisten moest invloed uitoefenen. Die meeningen werden niet alleen geduld, maar ook gedeeld; dat kon moeielijk anders. En zoo zien we dan ook hier zoo veel onbesuisd op zijde gedrongen, wat althans door oudheid eerbiedwaardig was, zooveel nagejaagd, wat zich slechts door den dubbelzinnigen lof van nieuweheid aanbeval. „Veele jonge lieden, zegt HAMELSVELD ²⁾, en ach! hadden zij geen voorbeelden in lieden van meer georderden ouderdom, stellen er een eer in; het is een teeken van een *sterken* geest en een fraai vernuft, dat zij met de godsdienst den spot drijven en denzelven als een fabel verwerpen.” „Scheen immer Gods kerk in 't uiterste gevaar gebragt, toen 't schandelijk bijgeloof, door drieste

1) In gelijken geest spreekt LECHLER, *Gesch. des Engl. Deismus*, p. 151.

2) De zedelijke toestand der Nederl. Italië op 't einde der 18^e eeuw, p. 448.

onwetendheid tot vollen wasdom opgevoed en door menschelijk gezag genoegzaam gesterkt, met ontelbaar geweld op haar aanviel — welligt verbeeldt men zich, dat in den tegenwoordigen tijd het gevaar niet minder zij, nu een geest van ongeloof, in de scholen van valsch genoemde wijsgeerte gevormd, met vertooning van geleerdheid en beschaafde houding, openlijk voor den dag treedt, om onder de toejuiching van veele grooten en het handgeklap van zoogenaamde fraaie vernuftten, de grondslagen van CHRISTUS kerk, bij tijdvervolgdermate te ondermijnen, dat dezelve ten leste geheel en al instorte en in een eeuwige puinhoop verkeere.”

Alzoo klaagde G. BONNET ¹⁾ en wij zouden dergelijke klachten tot in 't oneindige kunnen vermenigvuldigen. Zij bewijzen genoegzaam, dat ons land niet vreemd bleef aan den strijd tegen de openbaring. 't Is ons doel, in bijzonderheden na te gaan, welke de oorzaken zijn geweest van den bijval, dien de nieuwere meeningen vonden in ons land. We vestigen daartoe eerst den blik op den toestand der Gereformeerde kerk in de eerste helft der 18de eeuw. We zullen daar veel zien, dat tot ontevredenheid aanleiding gaf, en de zucht naar iets anders wekte en kweekte. Daarbij letten wij tevens op den invloed van BAYLE, SPINOZA en DESCARTES. Den invloed van 't Engelsch deïsme, van Frankrijk en de Wolfische filosofie zullen wij achtereenvolgens de opname en de verspreiding van 't Rationalisme in ons land zien bevorderen.

1) Voorrede tot de vertaling van LELANDS Nuttigheid en noodzakelijkheid van de Chr. openbaring, p. 1 en 2.

HOOFDSTUK I.

TOESTAND DER KERK; INVLÓED VAN BAYLE, SPINOZA
EN DESCARTES.

We hebben in dit hoofdstuk allereerst den blik te vestigen op datgene, wat in den boezem der Gereformeerde kerk de verbreiding van 't Rationalisme in ons vaderland heeft voorbereid en bevorderd.

Als een der oorzaken van de ontevredenheid, die velen hebben moesten met de Nederl. geref. kerk, noemen wij de verdeeldheden in die kerk heerschend. Wij kunnen ons niet licht een overdreven voorstelling maken van de heftigheid, waarmee gestreden werd. Als een voorbeeld voeren wij aan den strijd, verwekt door DE JONCOURT, Waalsch predikant te 's Hage.

In 't begin der 18de eeuw hadden in onze kerk de Coccejanen de overhand. Der Voetianen steun en hoop was WILLEM III geweest. Hij had echter niet alles gedaan, wat de Voetianen van hem eischten: 't was anders tot een scheiding gekomen, als in 1618. Na WILLEM's dood geraakte de staatsgezinde partij overal op het kussen, en gewestelijke en plaatselijke overheden beschermden COCCEJUS' volgeren. 't Hoopjen der

Voetianen werd steeds kleiner en dacht er zelfs over 't land der vaderen te verlaten. Maar zie, daar verschijnt in 1707 een boekjen: „Entretiens sur les différentes méthodes d'expliquer l'Écriture et de prêcher de ceux qu'on appelle Coccéiens et Voetiens dans les provinces unies.” 't Bevatte een gesprek tusschen EUDOXE, PHILALÈTHE, en NEOPHILE. De aanval op de Coccejanen was heftig ¹⁾. Met de grootste geringachting werd er over COCCEJUS geleerdheid en verdiensten gesproken ²⁾. Zijn slechte smaak, gevormd in de scholen der rabbijnen, werd vinnig doorgehaald en zijn voorliefde voor typen en allegoriën als hoogst ongerijmd en gevaarlijk ten toon gesteld. De Coccejanen werden door DE JONCOURT weetnieten genoemd, die slechts belaching verdienden. Geen verstandige kon hun bijstemmen: buitenlandse had dan ook COCCEJUS geen aanhang gevonden. Hun gevoelens werkten het liberalisme en den vrijgeesten in de hand; zij maakten alles, zelfs 't gezag der Schrift wankelend, zoodat DE JONCOURT zich eene dwaling, grooter dan die der Coccejanen, niet denken kon.

Zijn boekjen bracht de geheele kerk in beweging. Hij werd aanstonds voor de Waalsche Synode ter verandwoording geroepen en ontzet van zijne bediening, tot dat hij zou herroepen hebben. De Coccejanen ver-

1) Er werd eerst gesproken over Coccejanen en Voetianen, daarna over de schaduwen, vervolgens over de manier van deze te verklaren, en eindelijk over de profetiën.

2) COCCEJUS zelf zou over die beschuldiging niet bijzonder verwonderd zijn geweest, daar MARESIUS hem bij zijn leven reeds had toegevoegd, dat hij een onrechtvaardige rechter was, een aartskok, een kok en opdisscher van een kwalijk gekruiden schotel, een twijfelaar, een boos mensch, die stoutelijk durfde liegen, en de nonnetucht van broer KORNELIS deed herleven.

weerden zich met alle macht en zagen in hun voorste gelederen den Hoogleeraar D'OUTREIN. In 1708 verscheen reeds de tweede druk van zijn „Brief aan een vriend nopens het boek van Mr. DE JONCOURT.” Hij noemde dat werk ontijdig, schadelijk, beleedigend, en toen DE JONCOURT in zijn „Lettre de plainte” daarop geandwoord had, schreef D'OUTREIN een „kortbondig antwoord,” waarin hij hem een franschen haan noemt, die in verscheiden Synoden was beticht van onrechtzinnigheid en traagheid in zijn dienst, en hem daarenboven aanspreekt over zijn groote gemeenzaamheid met eenige jufvrouwen, hoewel er van dit laatste in de kerkelijke handelingen niets is aangeteekend, om die zaken te smoren ¹⁾. Ten bewijze dat DE JONCOURT schromelijk trotsch was, beriep zich D'OUTREIN — op 't adres van een brief, waarop DE JONCOURT zou geschreven hebben: „Aan *Mevrouwe* zijne moeder.” Eindelijk wordt hem nog toegevoegd, dat hij veel gemeens heeft met LEENHOFF en dat hij met dezen het Spinozisme in de hand werkt ²⁾.

De Hoogleeraar S. VAN TIL brandde op DE JONCOURT los in zijn: „Antidotum viperinis morsibus D. J. oppositum, quod ad pacem et concordiam in Ecclesia Belgica in publicum odidit auctor provocatus.” (1707). — Gaarne bekent hij, dat DE JONCOURT geen beter verstand heeft dan „een komediant of kwakzalver.”

1) 't Was trouwens ook al 30 jaar geleden.

2) Een tijdgenoot wist van DE JONCOURT te zeggen „dat hij zoo vol loopjes is, als een ei vol zuivel, dat hij er zich op beroemd meer tegen de Coccejanen te hebben uitgevoerd, dan VOETIUS, de laatst overleden stadhouder en de plakkaaten van Hun Edel Groot Mog. te zamen.”

(Boekzaal.)

Nog een derde Hoogleeraar verhief zijne stem. 't Was BRAUNIVS van Groningen, die in zijn „Avertissement Nécessaire” DE JONCOURT niet zacht verweet de beroeringen, welke hij in de Nederlandsche Kerk had aangericht.

Behalve in deze ernstige geschriften werd de JONCOURT met hoon en spot overladen, in een paar werkjens eerst in 't fransch uitgegeven en daarna in 't nederduitsch onder de titels: „De overste der spotters ontdekt door NEOPILUS WAARMONT,” en „Jok en Ernst of Korte samenspraek over Mr. JONCOURT en zijn voor en tegensprekers”¹⁾. De vlam der partijdrift tegen de Coccejancn werd door deze geschriften schrikbarend aangewakkerd. In 1709 verscheen een boekjen, „Ouderlingsprotest en raad tegen der Coccejancn leer en leven.” De schrijver heette zich DIEDERIC VAN BATENBURG, J. U. D. De Coccejancn werden daarin beschuldigd van de ergste onrechtzinnigheden. Zij zouden de onfeilbaarheid loochenen der H. Schrift, de drieëenheid verzaken, gevaarlijke stellingen hebben over de voldoening, de ziel van den mensch vernietigen, zich afkeerig betoonen van zedelijkheid en leven als heidenen. Plechtig werd er voor God, voor de heilige Engelen, voor alle gezindheden, voor de geheele waereld hiertegen geprotestoord. De schrijver eischt, dat de overheid die dwalingen uitroeie, dat de lidmaten zulke godsdienstleeraars met verachting behandelen, en dat wie eenigzins beter denkt dan deze „woeste, domme en stoute drijvers” zich van hen afscheide.

Der Coccejancn stilzwijgen op deze honende redenen

1) Beide verschenen te Amsterdam 1708. De fransche titels geven XPEV en DERMOUT. Dl. IV. aantek. p. 78.

prikkelde de Voetianen te meer. „Men veroordeelde, men schold en raasde 1).” De verontwaardiging klom, toen COCCIJUS' borstbeeld geplaatst werd in de Pieterskerk te Leiden. De wrok moest zich lucht geven, en het was de vroeger zoo veel zachter gestemde en waarlijk vrome JACOBUS FRUYTIER van Rotterdam, die voor de Voetianen pleitend optrad 2). Hij ontlastte zijn hart in de „Worstelingen Sions of historische zamenspraken over de verscheidene en zeer bittere wederwaardigheden van CHRISTUS' kerk.” De Waarheid, de Godsvrucht en NATHANAËL worden er sprekend ingevoerd. In de twee eerste afdeelingen worden vroegere dwalingen besproken, in de laatste de worstelingen geschetst, die de kerk had door te staan tijdens FRUYTIERS leven. Diep beklagt hij de kerk door onkunde, bespotting, ongelooft, en waereldzin geteisterd, en ernstig zijn vooral de waarschuwingen tegen de Coccejaansche Coccejanen, die rationalisten genoemd worden 3).

FRUYTIER werd een beroerder Israëls genoemd, een scheurmaker en roervink. Maar zijne heftigheid werd overtroffen door die van een Coccejaanschen tegenstander. 't Was JOH. ENS, zich noemend DANIEL VAN DER HEYDE, die voorgevend de eenheid der kerk te willen bewaren, FRUYTIER overstelpte met een vloed van scheldnamen en verdenkingen, waaronder deze niet zwijgen kon. Hij gaf dan ook in 1720 eene „Afgeperste verantwoor-

1) YPEY en DERMOUT.

2) Deze man was van dweepzucht niet vrij. Een ander boek: „Gerichtshandelingen van den allerhoogsten God met zijn volk van Nederland”, had hij geschreven op aandrang van eene stem, die hij 's nachts tweemaal gehoord had, roepende: blaas alarm, blaas alarm!

3) YPEY en DERMOUT.

ding" daarin tegelijk nog een ander werk beandwoordend van ENS, dat deze in 1715 had uitgegeven, onder den titel: „Satans verantwoording op de vraag, waarom hij sommige menschen heeft aangetast, om de regtzinnige, wijze en zeer stigtelijke schriften van den saligen professor COCCEJUS te lasteren en te verdrajen. Dit tot een voorberigt van iets naders dien aangaande, door HOSEAS STIGTENIUS." In dit werkjen van ENS wordt satan ondervraagd, voor wie hij alzoo het meest beducht is. Hij zegt, dat hij niemand meer vreest dan COCCEJUS, die aan 't rijk der duisternis erger schade heeft toegebracht dan de groote CALVIJN. Satan overziet den toestand der hoogeschoolen hier te lande, en waar de meeste Coccejaansche hoogleeraren zijn, verklaart hij de meeste zielen te verliezen.

Van deze gants bijzondere intimiteiten verscheen binnen eene maand een tweede druk. De namen, waarmede men van weërszijden elkander begroette, waren: „weetnieten, wintbuylen, krabbelaeren, rijmertjes, Zoïlussen, mopsuszonen" enz. Hoe juist was de schets der Kerk, in die dagen gegeven:

Men nijpt en bijt, men houwt en hakt in 't hondert,
 Men rukt en plukt en scheurt en rooft en plondert,
 De vroomheit zelf wordt in 't gezicht gespoogen,
 Wij zien 't, maar zien 't met medelijdende oogen;
 Wie zal de pen uit Satans naem toch prijzen,
 Maer wie een pen, die grijzen eert noch wijzen?
 Is 't u te doen om waerheit, Kerkgezinden,
 Laet overal de waerheit waerheit vinden;
 En (Kerkhelt Voetius verdiende lof gegeven),
 Koksejus naem bij u met vrede leven l).

1) Boekzael, 1715. I. p. 192.

Wij hebben eenigzins uitvoerig dit twistgeding beschreven, om een denkbeeld te geven van de wijze, waarop gestreden werd. De toenmaals gevoerde binnenlandsche oorlogen van deze soort zijn vele geweest. Konden zij bevorderlijk zijn aan de achting, die men der Christelijke godsdienst moest toedragen? Wij gelooven het niet.

De wijze, waarop de toenmalige theologanten den bijbel beschouwden, droeg zeker ook niet weinig bij tot de minachting, waarin deze bij velen vervallen is. De Voetianen dweepten zoo sterk met de letter der Schrift, dat de tekstkritiek in hun oog al eene zeer gevaarlijke wetenschap was. CURCELLAEUS heeft vrij wat te lijden gehad van hunne woede. Wie in den eenmaal aangenomen grondtekst verandering brengen wilde, deed aan het Woord Gods toe of af. Volgens hen was alles geïnspireerd. En hoe diep deze afkeer van de tekstkritiek geworteld was kan daaruit blijken, dat VALCKENAER nog in 1745 het goed recht en 't voor het geloof onschadelijke dier wetenschap met klem van redenen betogen moest ¹⁾. Deze eerbied voor de Schrift was bij de Voetianen overgegaan op de vertaling der Dordsche Vaderen.

1) Oratio de sacra N. T. critica literatoribus non exercenda. Wij lezen daar p. 17. „Varietas lectionum ipsam Religionem corroborabit, nunquam suis fundamentis emovendam. Dissident codices N. T. sed et omnes conspirant; dissident in rebus (fas sit ita dixisse) minutis, in magnis conspirant; dissident in apicibus litterarum, in literis, in vocibus, in verborum structura; conspirant, quod veri amatores laeti semper depraedicabimus, conspirant in iis omnibus tradendis, quae homini Christiano, ad vitam bene informandam et ad aeternam animae salutem, seitu sint necessaria. Eadem in omnibus libris scriptis, eadem in omnibus editionibus, eadem viget, Tua optime, maxime Jesu, doctrina, nullo unquam aevo obliteranda.

Zij waagden het niet van hen af te wijken; hunne overzetting was getrouw; zij waren door den Geest Gods gedreven.

De Coccejanen hadden vrijer gedachten over de letter der Schrift; zij maakten in de gewone vertaling met groote vrijheid verandering; maar toch ook hunne handelwijze met den bijbel moest velen naar iets anders doen verlangen. Zij meenden, dat alles in het O. T. was geschreven met het oog op CHRISTUS. Alles was daar afschaduwing van den Heer en zijne Kerk. Wordt Jeremia XLIX: 19 gezegd: „Gelijk een leeuw van de verheffing der Jordaan, zal hij opkomen tegen de sterke woning, want ik zal hem in een oogenblik daaruit doen loopen;” COCCĒJUS meende in die woning Jerusalem te moeten zien, in den leeuw VESPASIANUS, die 't beleg der heilige stad opbrak, zoodra hij de tijding vernam van NERO's dood. De Klaagliederen van JEREMIA werden der Kerk in den mond gelegd, en 't Hooglied in al zijne deelen en onderdeelen toegepast op CHRISTUS' vereeniging met de zielen der zijnen. In Ezechiël XXXIV: 26 en 27 werd eene zinspeeling gezien op 't Concilie van Trente en den Munsterschen vrede vond men mede in de schrift aangeduid. OUTHOF, Gymnasii-rector te Kampen, zag in Obadja I: 3 en 4 een woord tegen de paapsche mis. „Der roomschen sterkte,” zoo redeneerde hij, „is hun mis; zij toonen daarin een broodgod te dienen, dien zij in kastjens opsluiten.” — Welnu, dit laatste deden de Tyriërs ook met hun God HERCULES en daarom werd in hen een voorafschaduwing der roomschen gezien.

Prof. FABRICIUS van Leiden gaf een *Christologia Noachitica et Abrahamica* (1727.) Uitvoerig bespreekt hij daarin IZAÄK's offerhande. Hij vergelijkt IZAÄK en CHRISTUS. De eerste was voorbeeld van den laatste: immers

stierven beiden in het midden hunner dagen (Ps. 102:25); verder waren beiden gehoorzaam; IZAÄK werd geofferd buiten zijns vaders huis, JEZUS buiten Jerusalem; IZAÄK droeg het brandhout, JEZUS het kruis; ISAÄK werd levend gebonden op 't altaar, JEZUS op het vloekhout; ISAÄK was ongetwijfeld naakt, daar men den dieren het vel afstroopte, JEZUS werden zijn kleederen ontnomen; eindelijk beider offerhande geschiedde op dezelfde plaats. VITRINGA, de vader, maakte „een stigtelijke vergelijking tusschen JOZEF en CHRISTUS.” Elke bijzonderheid uit JOZEF's leven werd overgebracht op JEZUS en zijn Kerk. D'OUTREIN vond in de woorden: „Hij zal hen stellen tot het paard zijner majesteit” de geschiedenis der Kerk vervat. Daartoe werd eerst het paard aangemerkt als *wit*, om de zuiverheid der Kerk onder de apostelen aan te geven; vervolgens als *rood*: de Kerk onder de romeinsche vervolgingen; als *zwart*: de Kerk vervallen onder de ketterijen; eindelijk als *vaal*: de Kerk onder den Antichrist ¹⁾. Bij de woorden „zij zullen opvaren met vleugelen, gelijk de arenden” (Jez. XL:31), meent D'OUTREIN dat de H. Geest onder anderen heeft gedacht aan de vederen, daar Micha I: 16 kaalheid voorkomt als een beeld van elende; en bij den tekst: „De regtvaardigen zullen wassen als den cederboom,” komen volgens denzelfden D'OUTREIN de volgende zaken in aanmerking: De ceder is hoog; groeit recht en eierlijk; wordt zeer dik; zijn hout is onverderfelijk en geurig; hij leeft zeer lang, is olieachtig, heet in den derden graad, heeft een roode pit, de bladeren zijn altoos groen, zijn harst is goed tegen verrotting, 't hout dienstig tot huisbouw, 't maken van kisten en

1) Hij dacht daarbij aan Johannes Openbaring, Hoofdst. VI.

kasten enz., „'t welk alles op een geestelijke wijze den regtvaardige toegepast wordt,” zegt een recensent uit die dagen.

Wij vragen of zulk een spelen met den Bijbel den eerbied voor de Schrift op den duur bevorderen kan? Moest niet het gezond verstand zich verheffen tegen zooveel gezochtheid en valsheid en moest de goede smaak niet duizendvuldig geërgerd worden aan zoo veel onnatuurlijkheid?

Daar kwam nog de vorm bij, waarin de leerredenen gegoten werden. Wij willen daarbij niet lang stil staan; over 't pronken met geleerdheid en de platheid, vele leerredenen dier dagen ontsierend, is reeds dikwerf gesproken; en moeielijk valt het niet daarvan vele stalen bij te brengen¹⁾. Als een enkel bewijs, hoe veel toen soms van 't geduld der gemeente gevorderd werd, voeren wij aan een leerrede van prof. FABRICIUS, „ter gelegenheit van de vernieuwde kerk van Hoogmade.” De leerrede be-

1) 't Komt ons voor, dat te vaak plat genoemd wordt, wat toen het werd uitgesproken, niemand stuitte. De maatstaf van onze zeer kiesche dagen werd gebruikt bij 't beoordeelen van tijden, waarin men minder schielijk bloosde dan thands. Maar er zijn altijd geldende regelen, en er zijn zaken, die nooit dan ten koste van smaak en gevoel worden nêrgeschreven. Tot deze laatste behoort de leerrede van Ds. VAN TOLL, predikant te Woudenberg. De tekst was Spreuk. XXXI:10. We lezen daar onder anderen deze beschrijving: De braafste lijfgestalte is niets anders als een verzameling en samenknopping van verrotte beenderen, zenuwen en spieren vol bederfennisse en van welke de kerkhoven de tooneelen zijn, waarop zij hun elende vertoonen. De blonte of zwarte hairblessen zijn enkel drek, uitwerpselen van de natuur en nesten en wildernissen voor de luizen. Die aangename en doorschijnende verwe is niet anders als een weinig vet met bloed doorvloed en met vel overtogen. De mond en de neus zijn twee stinkende poelen, die alle oogenblikken hun besmetting uitademen” enz. Met deze leerrede werd een aanzienlijk paar ingezegend in den huwelijken staat.

sloeg 50 pagina's in kwarto, „behalven de voorreden” zegt de boekzaelschrijver ¹⁾.

Wat niet minder nadeelig heeft gewerkt was der predikanten eindelooze en onvermoeide polemieek. Een duitsch prediker begon eens aldus een leerrede over 't Avondmaal. „Zwei wuthende Heere des leibigen Teufels streiten wider das H. Abendmahl; auf der einen Seite stehen die gottlozen Papisten, auf der anderen die stolzen und spitsfindigen Calvinisten. Der erbarmliche Heide OVIDIUS ist ein besserer Theologe als die Calvinisten.” Veel predikanten uit de 18de eeuw in ons land maakten het niet beter; zoodra de gelegenheid zich maar opdeed (en dit gebeurde haast altijd) werd te velde getrokken tegen alle mogelijke ketterijen, tegen Papisten en Atheïsten, tegen Remonstranten en Mennonieten — wie zal ze tellen? Mikroskopisch werden de partijen beschouwd. Zoo werden in 1715 de Coccejanen verdeeld in: Bekkeriaenen, Vlakkiaenen, Kartesiaenen, Leenhovisten, Schoristen, Hattemisten, Roëlisten, Libertijnen, Spinozisten, Periodische, Typische, Profetische en Oekonomische Coccejaenen. Uit de geringste uitspraken der tegenstanders werden de ergste gevolgtrekkingen gemaakt en hoog sloeg de vlam op des veroordeelenden ijvers.

Kon de indruk weldadig wezen, dien men onder zulk eene prediking ontving? Leerde men daar achting en vertrouwen te koesteren voor een openbaring, op wier gezag, in wier naam zoo veel onheilig vuur ontstoken werd?

¹⁾ Deze hoogleeraar FABRICIUS heeft verscheiden homiletische verhandelingen geschreven.

Werkte der predikanten bestaan op den kansel alzoo ongunstig voor de openbaring — hun gedragingen in hun herderlijk en maatschappelijk leven versterkten al mede den eerbied niet voor het Woord, welks dienaars zij heetten. Daaraan is groot gewicht te hochten. Veel meer dan nu werden toen de predikanten beschouwd als dragers der godsdienst en hun voorbeeld was zeer velen ten maatstaf en regel. Wat vinden wij dan van velen aangeteekend?

Hun slordigheid in 't vervullen hunner werkzaamheden was vaak groot. De friesche Synode van 1701 oordeelde het noodig er op aan te dringen, dat toch elken zondag-namiddag gepredikt zou worden, en dat de katechizatiën toch beter zouden worden ter harte genomen. Over de waereldsgezindheid van vele leeraars wordt mede sterk geklaagd. „De wereld, zoo zeide men, is in de kerk losgebroken en heeft die vervuld met onwetende, aardschgezinde, vleescholijke en onwedergeborene, ja zelfs met vele ergerlijke en boose menschen. Hier is het dan ook van daan gekomen, dat God zijn zegen en genade ingetrokken en een geest des diepen slaaps over onze Kerk heeft uitgegoten en wie weet hoe lange” 1).

Nogmaals vragen wij of de openbaring in hoogachting

1) DIEST LOBGIJON, De Nederd. Herv. Kerk in Friesland, p. 224. Wij trekken hieruit geen oordeel voor 't algemeen; er wordt zoo vaak zoo spoedig geklaagd, maar dat er aan 't leven van vele predikanten dikwerf veel ontbrak, kan niet ontkend worden. Men zie ook VAN EFFEEN, Spect. IX. p. 196. „Als een leeraer van de eene plaets naar d' andere word beroepen, zelden is het overleg, of hij waarschijnlijk daer meerder nut zal doen. D' overweging is doorgaens alleen of er er meer voordeels op zij, of anderszins of men er liever wonen will'.” — Zou deze klacht nóg van toepassing zijn, men bedenke, dat toen veel meer dan nu afhing van den indruk, die der predikanten leven maakte.

winnen kon, waar zij zoo ongepast aangewend werd en verdedigd, waar de bedienaars van 't goddelijke Woord den geest van dat Woord in het aangezicht sloegen?

Wij weten het, daar klopte menig warm hart in die dagen voor de zaak der openbaring, en niet altijd onheilig was het vuur, dat brandde in veler gemoed. Diepe weemoed sprak vaak zich uit in die heftige woorden en diepe droefheid schuilde dikwerf onder menig ruwe polemiek. We dienen eerbied te hebben voor de zoo volkomen ingenomenheid met wat men voor waarheid hield, al moet men het ongepaste der verdediging er van laken en betreuren. Men zou in onze dagen te vergeefs zoeken naar zoo veel warme liefde voor God en zijn dienst, naar zoo veel belangstelling, die alles richtte op het hoogste, en die het stoutste spreken deed, omdat het dierbaarste werd bedreigd. En daar strooide ook nog menig leeraar in den geest der zachtmoedigheid het woord der waarheid op den akker der harten, en menig woord des vredes weêrklonk in 't rumoer van den strijd. Wij willen een dier stemmen laten hooren: ze is van den vromen MOMMERS ¹⁾. „Die partijschap maakt of volgt in de Kerk, die toont daarmede zijne vleeschelijkheid, de ijdelheit en de grootsheit zijnes herten, als die wat bijzonders wil zijn: maar een dienaar van CHRISTUS moet zichzelf verlooehenen, die moet klein en nedrig zijn. Als PAULUS de Philippensen vermaant hadde, dat

1) Eubulus, p. 405. Dezelfde MOMMERS had bij zijn leven reeds een poging aangewend ter verzoening van Gereformeerden en Lutherschen. Hij was in deze poging niet gelukkig. Meer beantwoordde aan zijn vrede-lievend doel zijn na zijn dood uitgegeven Eubulus. De strijd tusschen Coccejanen en Voetianen werd door dit werk merkelyk minder. MOMMERS was predikant te Hemmen.

zij eensgezint zouden zijn; zoo stelt hij haar voor het exempel van CHRISTUS, en wil, dat dit gevoelen ook in haar zoude zijn, 't welk in CHRISTUS was, die hem zelve vernietigt hadde: Phil. 2:2, 5, 6, 7. Zoo zal de ijdelheit en de grootsheit des herten in ons gebroken worden. Ik gedenke hier aan GREGORIUS NAZIANZENSUS, van wien ik eens gelezen hebbe, dat hij tot bisschop van Constantinopel verkoren zijnde, en als daar overtwisten en verschillen in de kerk onder de leeraars gezeten waren, deze hooge waardigheid edelmoedig nederleide, opdat hij den vrede onder de broederen bewaren mogte: zie daar wat die grote man, om vredes wille, dede; hij oordeelde den vrede onder de broederen waardiger als den bisschoppelijken stoel voor hem zelve. Van zulken zin was die vredelievende MELANCHTON, welke getuigde, dat hij over de verschillen der predikanten dermate bedroeft was, dat hij zoo vele tranen wilde storten, als er water in de Elbe was, indien hij die wonde daarmede helen konde; ja, indien hij de eenigheid der kerk met zijn doot konde kopen, dat hij met blijtschap zijne ziele daarvoor zoude uitstorten. O dat God gawe, dat er vele vredelievende MELANCHTONS in de kerk waren, zoo zouden welhaast vele twisten en harrewarren met malkanderen een einde nemen."

Die stemmen echter waren niet vele; ook werden zij overstemd. Neen, wij verwonderen ons er niet over, dat de predikanten bij velen in minachting kwamen, dat hun persoon bespot, hun werk geminacht werd. Met VAN EFFEEN keuren wij 't ten hoogste af¹⁾, maar dat het

1) Nederl. Spectator IX. bl. 196. Ik heb gemerkt, mijn Heer, dat gij (en waerlijk met recht) de predikanten overal in uw papier naer hunne

geschiedde, kunnen wij evenmin loochenen als hij. Een kerk, zóó verdeeld en zóó aanbevolen, moest zwak worden; eene openbaring, die haar volgelingen aan zooveel onzekerheid ten prooi liet, en (naar 't scheen) aan zoo veel onedels voedsel gaf, moest bij velen in de schaduw gesteld worden, toen het nieuwe licht, het licht der rede en der vrijheid, der vrijheid van vooroordeel en geestelijkheid, zijne stralen vriendelijk en veelbelovend vallen liet — buiten de openbaring.

In het begin der 18de eeuw werd door sommigen een splitsing voorgestaan der theologie, welke het gezag der openbaring verzwakken moest. „SALOMO VAN TIL was in deze school de eerste meester.” Wij bedoelen de splitsing in natuurlijke en geopenbaarde theologie. Zij werd ingevoerd om den invloed der filosofie te keeren, dier toepassing op de geopenbaarde godsdienst tegen te gaan. Men zou door de *theologia naturalis* te ontvouwen in het helderst daglicht plaatsen, wat de rede leert uit eigen krachten. De onzekerheid, waarin zij ons laat zou de vastheid en de helderheid der openbaring te meer doen uitkomen. VAN TIL kon zich (naar 't scheen) niet denken, dat er tusschen deze beiden ooit strijd zou kunnen ontstaan, maar verzette zich tegen beider vermenging en vindiceerde voor elk een afzonderlijk gebied. Voorzag hij het niet, dat de vrede wel eens zou kunnen verbroken worden en dat er zouden komen, die verklaarden aan de zoogenoemde natuurlijke godsdienst genoeg te hebben?

waardigheid behandelt en de gewoonte derzulken hooglijk verfoeit, die hunnen geest misbruiken, om dezelve bespottelijk te maken bij diegenen, welke zij niet stichten kunnen, als zij veracht worden.

Is het ook eigenlijk niet onmogelijk dat hij, die in het Christendom is opgevoed, eene zuiver-natuurlijke godsdienst samenstelt? Het licht der openbaring is te diep en te algemeen doorgedrongen, ons geheele bestaan is er als 't ware eenigzins van doortrokken. 't Is niet mogelijk zich van haar invloed te ontdoen. De inhoud der natuurlijke godsdienst is, wat haar belangrijkste deel betreft, contrabande der openbaring. Doch waar aan de rede 't vermogen toegekend wordt, om naast de openbaring eene godsdienstleer samen te stellen, daar wordt de openbaring bedreigd, dewijl de rede te fier wordt om voor haar te buigen.

De geschiedenis der filosofie in Engeland kan 't ons leeren. Haar grondvestor BACO VAN VERULAM is begonnen met eene scherpe lijn te trekken tusschen filosofie en theologie (*Theologia naturalis et inspirata*). Hij wilde van geen theologie, op filosofische gronden gebouwd, weten. De openbaring moest onbepaald geloofd worden; ja hoe ongelooflijker zij was, hoe meer zij geloof verdiende. „*Quanto mysterium aliquod divinum magis fuerit absonum et incredibile, tanto plus in credendo exhibetur honoris Deo et fit victoria fidei nobilior.*” Scheen dit voor de openbaring allezins gunstig te klinken: toen men begon de op filosofisch gebied verkregen resultaten toe te passen op de openbaring, is deze er slecht bij gevaren, en de *theologia naturalis* heeft bij velen over de *revelata* volkomen gezegevierd.

In ons land werd de genoemde scheiding dan ook liefst gevolgd door Cartesiaansche Coccejanen. Dezen wilden op wijsgeurig gebied de beginselen van DESCARTES aankleven, zonder iets aan de waarde der openbaring

te kort te willen doen. RUARDUS ANDALA, hoogl. te Franeker, richtte zijn *Compendium Theol. Naturalis* ¹⁾ in naar de beginselen van CARTESIUS, waardoor hij tevens eene poging aanwendde, om de filosofie bij godgeleerden aan te bevelen. Er kwam van verhandelingen en systemen vol natuurlijke godgeleerdheid overvloed. Zoo gaf DAVID MARTIN, Waalsch predikant te Utrecht, een *Traité de la religion naturelle* ²⁾, waarin hij handelt over 't bestaan van God, en over de verplichting, om Hem eene godsdienstige hulde te brengen, „alles uit het licht der reden en ter overtuiging van ongeloovigen zeer krachtig bewezen ³⁾.” VITRINGA, de zoon, leverde in zijn *Compendium theologiae naturalis* „uit het licht der reden” puttend eene anthropologie, theologie en voorschriften, waarnaar men God dienen moet. De leer der openbaring werd als bovennatuurlijke godgel. aan de natuurlijke nagezonden, en zóó verkreeg men een volledige kennis aangaande God en zijn dienst. „Hoe hoog ik het licht der Reden schatte,” zegt JOAN VAN DEN HONERT T. ELZON ⁴⁾, „weten alle mijne leerlingen, die ik, den tijd van negen jaren, heb onderwezen in de natuurlijke Godgeleerdheid, welke ik geleert heb van mijnen waerden Vader, dié mij, twintig jaren, in dat onderwijs is voorgegaan, en die het hoofdstuk zijner werken, de waarachtige wegen Gods, uyt natuurlijke grondbeginselen

1) 't Verscheen in 1711.

2) 't Kwam uit in 1715.

3) YPEY.

4) In zijne Aanmerkingen over den brief, dien de heer JAN MULDER, Leeraar der Luthersche gemeente te Kampen aan hem, ter verdediging van den heer J. F. HOCHSTETTER, geschreven had. Deze brief, ook afzonderlijk uitgekomen, is te vinden in de Boekzaal van 1736. II. p. 1 sq.

afgeleidt, en uyt de overeenstemming van de Reden en de Schrivt, opgemaakt heeft. En wat gebruik ik van de Reden in dit en andere Leerstukken maak, weten allen, die mijne Schriften lezen. Deze weten, dat ik gewoon ben, de Reden onderscheidentlik te beschouwen, voor soo veel sy het beginsel is, waar uyt, en voor soo veel sy het middel is, waardoor wij redeneren. Dit gaat soo verre, dat er geen eene Verborgtheid des Geloofs is, buyten welke ik de Reden geheel sluyt, maar ik ben gewoon, duidelijke plaatsen van Gods Woord aan te halen, en die, naar de beproefde uytlegmiddelen van de Reden en de Schrivt te beredeneren." 't Eerste gevolg van deze handelwijze was, dat men langzamerhand begon een bewijs uit de Openbaring niet meer van noode te hebben; 't moest alles slechts „redematig” wezen; „niet alleen uit de Openbaring, maar ook uit de Reden toegelicht.” En al werd de Openbaring nog altijd als hoogste richter erkend, aan haar zijde werd een gevaarlijk kinden gekoesterd en gevoesterd, waarmeê zij zelve eerst stoeide en waarvan zij niets vreesde, maar dat, grooter en grooter geworden, haar boven 't hoofd groeien en verdringen zou.

Wat aangaande de Openbaring almede ongunstige gedachte verwekte, was de bijna volslagen verwaarloozing der zedeleer. Wij verwachtten van hare beoefening op zich zelve niet alle heil en stellen den meerderen of minderen invloed der Openbaring daarvan niet uitsluitend afhankelijk. Maar we merken dit op, omdat het onmiddelijk samenhangt met een ander verschijnsel. We bedoelen dit: over 't algemeen werd in de eerste helft der 18de eeuw hier te lande het Christendom opgevat als leer. Op de akade-

mische lessen werd het *system* van den Hoogloeraar ontvouwd, en op de kansels werd in een vorm, vaak weinig aan die plaats geëvenredigd, hetzelfde systeem verkondigd. De leer, zoo dacht men, was nu eenmaal vastgesteld; dat zij met de Schrift volmaakt overeenstemde, werd geenszins betwijfeld; wie dus zalig wilde worden, diende althans in de leer onberispelijk te zijn. Wij oordeelen hier niet over die leer, maar beweerden alleen, dat waar het Christendom werd gepredikt als een stel van leerstukken en wederom leerstukken, (bewezen uit de rede, uitgebreid naar de Schrift) dat daar vaak het hart vroeg: wat baat ons zulk een geloof, wat werkt het in 't leven? We weten het, ook de zuiverheid van het leven moet schade lijden, waar de leer, d. i. het richtsnoer van 't leven niet zuiver is, maar de leer kwijnt waar zij geen vrucht ziet in en vraagt van het leven. Deze beide onderhouden elkander. In de 18de eeuw nu drong men oneindig veel meer aan op zuiverheid in de leer, dan op reinheid in den wandel. Men meende met het eerste alles gewonnen te hebben — en de winst moest nog volgen, nog ontwoekerd worden. Deze eenzijdige voorstelling is zelfs nu nog niet uit vele gemeenten geweken, waar het aandringen op goede werken, als onmisbaar behoorend tot de eischen van het Christendom, voor zeer bedenkelijk wordt gehouden.

Daar kwam nog bij, dat zij die op de beoefening van een meer praktisch Christendom aandrongen, zoo veel onbijbelsche voorstellingen hebben verspreid en daardoor juist de Schrift in minachting hebben gebracht. Nemen wij het ascetisch stelsel van den invloedrijken LAMPE ¹⁾.

1) Onze voorstelling is ontleend aan de meer uitvoerige van YPEY.

De mensch ligt, volgens hem, van nature onder 't verbond der werken, waarin hij sterft, of waaruit hij wordt gewekt door den schrik der wet, die hem verdoemt. Die schrik ontroert zijn ziel en ontsteekt er den heftigsten strijd. 't Is het ontwaakt geweten, beschuldiging stapelend op beschuldiging, of het is de Satan, die worstelt om zijn prooi. De zondaar weet niet of er voor hem, die zoo lang heeft weêrstreefd, ja, wellicht de zonde tegen den H. Geest heeft bedreven, wel genade is bij God. De pijn van dien strijd moet langdurig wezen en hevig. De verschrikkingen van hel en verdoemenis moeten komen over de ontroerde ziel, die in haar elende meent te vergaan. Wat voor wanhoop en vertwijfeling haar behoedt is een lichtstraal uit het Evangelie, het Evangelie der genade. Dat licht doet naar meerder licht, doet naar hulp uitzien en redding. De ziel wordt zoekende; de onrust drijft haar voort, tot dat zij gewezen wordt op JESUS, den Heiland der zielen. Zij gevoelt het: Hij kan redden, de Machtige, de Genadige. Maar Hij is de Heilige ook — zal Hij willen redden? Daar komt over de zwervensmoede ziel de spanning der onzekerheid. Zal zij moeten vergaan, nu Hij, die redden kan, nabij is? — Wat zal zij doen? Het laatste wagen, waarbij zij niets verliezen, alles winnen kan: zij geeft zich over aan den Borg en Middelaar, en nu, nu eerst komt zij tot rust en weet zij zich behouden.

Uitvoerig werden deze fases van het zieleleven geteekend ¹⁾. Hard en grof waren de kleuren, ²⁾ waarmee

1) Als proeve der literatuur, die in dezen geest verspreid werd, kan dienen een boekje, welks titel was: Godts wonderwerk voor en in de weder-

de angst der benaauwdheid geschilderd werd; en wie dat alles niet had ondervonden aan zijne ziel, werd buiten het getal der uitverkorenen gesloten.

Wien verwondert het, dat de weg ten hemel, zoo voorgesteld, velen afschrikte, en dat velen, die niet zooveel gevoelden, als de hoogleeraar LAMPE met de zijnen noodig oordeelden, liever bloven op den weg, dien zij bewandelden of een anderen weg zochten, die hen voeren zou tot den vrede des gemoeds?

Was er zoo in den boezem der kerk veel, dat afleidde van de openbaring, niet minder werd deze richting bevorderd, door de boeefening der filosofie. Velen der toenmalige theologen hadden groote ingenomenheid met de „wijsgeerte.” Die ingenomenheid werkte bij hen 't Rationalisme in de hand. Dit blijkt, als wij nagaan, welke gidsen zij volgden. Ze waren: BAYLE, SPINOZA en DESCARTES. Geen dezer beroemde mannen heeft het aan invloed en aanhang hier te lande ontbroken.

PIERRE BAYLE bracht het deel van zijn leven, waarin hij zijn meeste werken uitgaf, te Rotterdam door. Met onze grootste geleerden kwam hij in aanraking. Over hem werd veel gesproken. Zijne geleerdheid werd algemeen bewonderd, zijn scherpzinnigheid en vernuft trokken allen aan.

De twee vijanden, die BAYLE levenslang heeft bestreden, zijn bijgeloof geweest en gewetensdwang. Tot eene

geboorte, vertoont in ene beangste, neêrgeslagene, zuchtende, twijfelende, worstelende, overwinnende en in Godt geruste en verheugde ziele, 1733.

proeve, hoe hij het eerste te keer ging, kan zijn werk dienen over de Kometen; 'tlaatste bestreed hij bij alle gelegenheden. Dat hij veel goeds daardoor heeft gesticht en op aller dankbaarheid recht heeft, zal niemand ontkennen.

BAYLE was een polemische geest. Men heeft er wel eens aan getwijfeld, of hij niet liever eene waarheid bestreed dan verdedigde. Hij richtte zijn polemieek vooral tegen alle filosofische en dogmatische systemen. Vinnig is de kritiek, waaraan hij der wijsgeeren meeningen onderwerpt. Hij vindt bij hen allen onderlinge tegenspraak: de een breekt af, wat de ander heeft opgebouwd. Er is niets, dat de filosofie evident heeft gemaakt — tenzij haar eigen onmacht. Deze is gebleken ¹⁾. Hieruit volgt, zegt BAYLE, wel in 't oog loopend het onvermogen der menschelijke rede, om tot zekerheid te geraken. Wat moet de mensch dan doen, wat zal hij denken van God en zijne dienst? Hij moet de openbaring gelooven; hij dient zijner rede het zwijgen op te leggen, waar met goddelijk gezag de openbaring optreedt.

We gelooven niet, dat BAYLE onoprecht was, als hij zijn onderworpenheid beleed aan de Schrift, maar dat hij

1) Plus j'étudie la philosophie plus j'y trouve d'incertitude; la difference entre les sectes ne va qu'à quelques probabilités de plus ou de moins; il n'y en a point encore, qui ait frappé au but, et jamais on n'y frappera apparemment. Je suis un Philosophe sans entêtement, je regarde ARISTOTE, EPICURE, DESCARTES comme des inventeurs de conjectures, que l'on suit, on que l'on quitte, selon qu'on veut chercher plutôt un tel qu'un tel amusement de l'esprit. C'est par la voie de l'autorité, c'est à dire en nous faisant acquiescer par la foi aux doctrines révélées, quelques incompréhensibles qu'elles soient, que Dieu nous amène au salut, et non pas par des démonstrations prouvées sur les principes de la lumière naturelle et de la philosophie.

onder haar gezag even moeielijk boog, als hij van de onmacht der filosofie overtuigd was, durven wij niet ontkennen. Zijn artikel over DAVID, dat zoo velen tot ergernis geweest is, kon den eerbied voor den Bijbel niet verhoogen en over 't algemeen heeft zijn invloed niet gunstig gewerkt voor de openbaring. Hij heeft al de bezwaren tegen hare aanneming zoo welsprekend voorgesteld, zoo kunstig geordend, dat de lezing er van indruk maken moest. Zijn werken zijn een wapenhuis geworden voor de bestrijders der Schrift. Zonder BAYLE, is ergens gezegd, zou VOLTAIRE geen VOLTAIRE zijn geweest.

De scherpe tegenstelling bovendien van rede en openbaring verleidde velen tot verwerping van de laatste. Men wilde liever alles dan zijne rede prijs geven en een bijbel, die zooveel ongerijmdheden verkondigde, meende men dan ook gemakkelijk te kunnen missen.

Zijn voormalige vriend JURIEU bewerkte zijn ontzetting van 't Hoogleeraarambt, dat hij te Rotterdam bekleedde, en deed het land van smaadredenen weërgalmen tegen den verfoeielijken atheïst. Met hem voerden velen tegen BAYLE een niet in alle opzichten edelen strijd.

Grooter waardering verdiende JACQUELOT¹⁾, die zoo als THOLUCK schrijft: „die Feder ergriff, als die Zweifel dieses scharfsinnigen Skeptikers gerade bei den Talentvollsten Eingang fanden, und Gegenschriften zu seiner Bestreitung würden in demselben Grade Bedürfniss, als sie schwierig waren.” JACQUELOT schreef tegen hem zijn „Conformité de la foi avec la raison, ou défense de la religion chrétienne contre les principales difficultés re-

1) Zie over hem: THOLÜCK, Ueber Apologetik und ihre Litteratur. Verm. Schrifte, I. S. 306 vv.

pendues dans le dictionnaire historique de Mr. BAYLE. 1705." LEIBNITZ in Duitschland ¹⁾, KING in Engeland ²⁾, CLERICUS ³⁾ en CROUSAZ ⁴⁾ in ons land, hebben hunne gewichtige stemmen tegen BAYLE verheven. Merkwaardig is ook het oordeel, dat de beroemde SAURIN over hem heeft gevelde; we ontleenen er het volgende aan: „BAYLE was een van die menschen, welke de grootste scherpzinnigheid met hun eigen verstand niet kan doen overeenstemmen, en wier tegenstrijdige eigenschappen ons alzoo in het onzekere laten, of wij hem in het eene of in het andere uiterste moeten plaatsen. Ter ééne zijde vol kunde en verlicht, alles gelezen hebbende, wat men zich maar kan herinneren; aan de andere zijde zwarigheden opperend, die honderd maal zijn opgelost, bedenkingen makend, die pas beginnende scholieren zich schamen zouden op te werpen." SAURIN heeft dan ook den bijbel tegen BAYLE'S aanvallen verdedigd. „Hij was," zegt KOENEN, „niet slechts de juiste beoordeelaar, maar ook de machtige bestrijder van deze ongeloovige twijfelzucht ⁵⁾."

1) Essay de Theodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal. Hij bestrijdt daarin BAYLE'S verdediging van 't Manichacisme.

2) De origine mali auctore GUILIELMO KING, London 1702. Zie over hem TENNEMAN, Gesch. d. Philos. XI. p. 389 vv.

3) Défence de la providence contre les manichéens, 1705.

4) Examen du Pyrrhonisme ancien et moderne. La Haye 1733.

5) Sermons, T. III. p. 75. Mr. H. J. KOENEN in zijne „Gesch. van de vestiging en den invloed der Fransche vluchtelingen in Nederland, p. 221" zegt o. a. van BAYLE: Hij is doorgaans overschillig omtrent de stellige uitkomsten van welk onderzoek het ook zijn moge, en hecht zich altijd bij voorkeur aan het ontkennende. Zijn kracht is gelegen in het betwijfelen van overgeleverde onwaarheden; tot een bepaalde en stellige uitkomst geleidt hij zelden; vandaar ook, dat hij natuurlijken afkeer van de wis-

Een man, wiens gevoelens zoo veelvuldig besproken werden, moest wel iemand wezen, van wien men iets te vreezen had. Die vrees is gebleken niet ongegrond te zijn geweest. De fransche filosofen hebben in menig opzigt voortgezet, wat hij had begonnen, en een hunner hoofd-aanvoerders ¹⁾ gaf hem deze loffelijke getuigenis: „*Ses propriétés reconnues ou soupçonnées ont fait naître enfin la vraie philosophie. On a eu des démonstrations nouvelles et des doutes nouveaux, de sorte qu'en plus qu'un endroit le sceptique BAYLE n'est pas encore assez sceptique.*”

Voor geen der nieuwere wijsgeeren hier te lande werd grooter vrees en meer afschuw gekoesterd dan voor SPINOZA ²⁾. Het spinozisme was het ergste, waarvan men iemand beschuldigen kon. Het stond gelijk met

kunde had en zich niet ontzag te verklaren, dat hij 't betoog van het eerste voorstel van EUCLIDES nooit had kunnen vatten.

1) VOLTAIRE Siècle de LOUIS XIV, geciteerd door KOENEN t. a. p. 222.

2) Als eene proeve, hoe algemeen verspreid die vrees was, diene deze zeker weinig bekende bijzonderheid uit BOERHAAVE's leven. (Wij deelen haar mede zoo als wij haar vonden). Uit Gelderlandt naar Leiden wederkerende gebeurde hem onnozel, en ouverwachts iets, waaruit hij hinderpalen voorzag, welke hem de bevordering tot het Leraar-ampt beletten zouden. Te weten, in een schuit zittende, begonnen sommige te spreken van de gevoelens van SPINOZA, waar tegens als op eene laffe en onverstandige wijze geredeneert wierdt, vraagde onze Doctor den enen, of hij ooit de boeken van SPINOZA gezien hadde? dit was genoeg; de man zwijgt stille, wordt toornig, vraagt aan ene naastzittende naar den naam des jongelings, welke hij verstaan hebbende, in zijn handtboekjen aantekent, en voorts door alle de hoeken, straten en stegen van Leiden verspreidt, dat BOERHAAVE een Spinozist was. — ô Vervloekte lastering! daar zelfs onze jongeling in zijn Inwijdings Filozofisch Dispuut over „de onderscheidinge der ziele van het Lighaam” de gronden van SPINOZA zo grondig omverre geworpen hadt. Bockzaal, 1739. I. p. 91.

atheïsme en volslagen zedeloosheid. Herhaaldelijk werd er tegen gewaarschuwd. SPINOZA's „tractatus theol. politicus” was reeds in 1674 verboden door de staten van Holland en zijne „Opera omnia” trof in 1678 hetzelfde lot. Onafgebroken was de strijd tegen zijne beginselen. Wij noemen eenige voorbeelden. In 1701 verscheen een boekjen „Ongegrondheid van 't bewijs, van BENED. DE SPINOZA wegens de Eenige, volstrekt-oneindige zelfstandigheid, aangewezen door N. N. Liefhebber der Waarheid.” Een Luthersch predikant te 's Hage verdedigde in 1704, op het paaschfeest, de waarachtige opstanding van JESUS CHRISTUS uit de dooden, „tegen B. DE SPINOZA en zijn aanhangeren.” De gedachte, dat een Gereformeerd predikant eene van SPINOZA's stellingen verkondigde, bracht te dierzelfder tijde de gchoele kerk in beweging. 't Was LEENHOFF, wien men van deze „afgrijsselijkheid” beschuldigde. Wat al pennen, die tegen hem in beweging kwamen ¹⁾. Men meende dat zijne stelling: „de godsdienst moet den mensch opleiden tot een waar geluk en hem een hemel op aarde doen genieten” slechts de prediking was van een blind en onverbiddelijk noodlot — „naar de leeringe van SPINOZA.” Herhaaldelijk betuigde LEENHOFF zijn eerbied voor de Schrift, zijne instemming met de formulieren; hij bezwoer ze met tranen en gebeden, maar neen, hij was „een ondier,” „een atheïstisch wanschepsel.” T. H. VAN DEN HONERT werd des briefschrijvens niet moede, vermoeden stapelend op vermoeden. BROMBLE sprak van „een voddig boekjen, dat op de listigste wijze de atheïsterij invoerde;” ja ontel-

1) Zijn hemel op aarde werd in 1706 zelfs vertaald in 't Duitsch en in 1707 schreef JENICHEN te Leipzig een Historia Spinozismi Leenhofiani.

baar was het getal van kleine prozaïsten en dichters, die over LEENHOFF'S Spinozisterij hun klachten ten hemel hieven. De oppositie tegen SPINOZA werd er levendig door gehouden. NIEUWENTIJDT schreef zijn „Regt gebruik der wereldbeschouwingen ter overtuiging van ongodisten en ongelooovigen.” TUINMAN gaf in 1719 eene „korte afschetsing van de ijsselijkheden, welke door de spinozistische vrijgeesten uitdrukkelijk worden geleert.” Niet één hoogleeraar, niet één predikant, die eene gelegenheid liet voorbijgaan, om een al of niet gemotiveerd protest tegen SPINOZA te doen hooren. Met trots getuigt BEKKER in het voorbericht van zijn „Betoverde werelt”: „SPINOZA spreek ik regtsdraads daarin tegen; en veel meer dan iemand ooit gedaan heeft.” BURMAN ¹⁾, LEYDEKKER ²⁾, ANDALA ³⁾, JOH. VAN DEN HONERT ⁴⁾, N. HARTMAN ⁵⁾, PICTET ⁶⁾, ODE ⁷⁾ en J. A. ROËLL ⁸⁾, ziedaar eenige namen van SPINOZA'S ijverige bestrijders!

Zou die strijd zoo heftig zijn gevoerd, als men geen reden had tot vreezen? D'OUTREIN'S klacht: „de ongodisterij neemt hand over hand toe,” zal wel niet geheel zijn uit de lucht gegrepen. Bij wie bespeuren we dan dien invloed? 't Getal van SPINOZA'S openlijke volgers was niet groot; ook behoorden zij meest allen tot de wetenschappelijke lieden en drongen zijn meeningen bijna

1) Hoogste goet der Spinozisten, Enkhuizen 1704.

2) De blijde Spinozist en de bedroefde Christenleeraar. 1719.

3) CARTESIUS versus Spinozismi eversor. Franeker 1719.

4) Bij verschillende gelegenheden.

5) De bedriegelijke filosooph ontdekt uit de nagelaten werken van BEN. DE SPINOZA. 1724.

6) Verhandeling tegen de onverschilligheid der godsdiensten. 1725.

7) Natuurlijk Godtgeleertheit, Utrecht 1728.

8) De ontmaskerde Wittich in het hemt. 1723.

niet door tot het volk ¹⁾. Zijn pantheïsme werd met eenige wijziging overgenomen door WELJERMANS in diens „Ingebeelde chaos en gewaande wereldwording der oude en hedendaagsche wijsgeeren verijdelde en weérlegd” (1710). Maar reeds bij zijn leven had SPINOZA een kring van vrienden, die hem hoog vereerden. In „de Boekzaal” van 1705 wordt gewag gemaakt van eene levensschets van SPINOZA, waarin vele bijzonderheden voorkomen, meêgedeeld door den hospes van zijn verblijf te 's Hage. We lezen daar ook, dat aan zijn stoffelijk overschot meer dan gewone eer werd bewezen; immers toen hij op den 25^{en} van Sprokkelmaand 1677 naar zijne laatste rustplaats (op 't Spuy) werd gevoerd, geschiedde dit „onder 't geleide van veel aanzienlijke luiden en een trein van 6 karossen.”

En dat ook niet-wetenschappelijke lieden met hem waren ingenomen, bewijst het getuigenis van BEKKER. „Men moet bekennen, dat de meeningen van SPINOZA maar al te zeer onder alle standen en klassen van menschen verbreid en geworteld zijn, dat zij de hoven der grooten ingenomen en verscheidene der bekwaamste hoofden verpest hebben, en dat lieden van zeer burgerlijke omstandigheden door haar tot atheïsterij zijn verleid, waardoor onder de hand het aantal dergenen wast, die de religie en de geloofsbelijdenis meer uit voegelijkheid en meer uit menschelijke dan uit goddelijke weegredenen vasthouden”. De vrome staatsman H. W. LUDOLF, schreef in 1708 uit Londen aan zijn broeder: „Le Spinozisme s'est repandu extrêment ici aussi bien qu'en Hollande” ²⁾.

1) De klachten daarover komen ons voor wel wat overdreven te wezen.

2) Wij vonden deze citaten bij ТПОЛУК, Das akademische Leben des

Men meende dien invloed te zien bij hen, die het bestaan loochenden van een God en bij hen, die de rede stelden boven de Schrift. Dit laatste blijkt o. a. uit eene vraag aan LEENHOFF gedaan: „Of de Rede en de Schrift, elk op zich zelve, den mensch kunnen brengen tot zaligheid?” Een Spinozist (MELIER, in zijn „Philosophia scripturae interpres”) was trouwens reeds vroeger (in 1670 ongeveer) tot het resultaat gekomen: „Quidquid rationi contrarium, illud non credendum.”

Uit het gezegde blijkt, dat toen reeds SPINOZA's verschijning niet onopgemerkt is voorbijgegaan en dat hij ook behoort tot de factoren, die 't rationalisme in ons vaderland hebben voorbereid.

Met meerder recht kan dit nog gezegd worden van CARTESIUS. 't Is bekend, hoe hij een groot deel van zijn leven in onze zeven provinciën heeft doorgebracht, en dat hij, bij zijn verblijf alhier, reeds vele vrienden zich verworven heeft. Hij bleef bij velen geacht en werd door velen gevolgd na zijn verscheiden. Zelfs lag eene groote partij in onze kerk (de Coccejaansche) onder de verdenking van Cartesiaansche beginselen aan te kleven. Verscheidene hoogleeraren betuigden openlijk hunne sympathie met de meeningen van den grooten filosoof en vonden bij vele predikanten gunstige ooren.

Het ergste wat van CARTESIUS werd geducht, was niet dit, dat men met hem den stilstand der zon en de omwenteling der aarde zou moeten aannemen, al werd hierdoor menigeen geërgerd, maar wel vreesde

17en Jahrhunderts, II, S. 244. Aldaar worden ook nog eenige volgelingen van SPINOZA genoemd.

men uitermate zeer, dat zijn beginsel: „de omnibus dubitandum” zou worden toegepast op zaken des geloofs. Ook al moest volgens CARTESIUS het twijfelen tot zekerheid voeren, men vreesde dat het gelooven er onder lijden zou. COCCEJUS zelfs, hij anders zoo gematigd, duwde een ambtgenoot, die 't gevreesde beginsel uitsprak, vrij bits toe: „Tu ignarus es philosophiae.” En toch heeft dezelfde COCCEJUS tegen CARTESIUS' filosofie een steeds verflaauwenden toon aangeslagen. Hij laat er zich in een zijner laatste levensjaren o. a. aldus over uit: „Wat het principium dubitandi betreft, zoo geloof ik, dat dit woord ongelukkig gekozen is, en dat CARTESIUS niets anders meent, dan dat men bij 't filosoferen van eene grondwaarheid moet uitgaan, waarover geen twijfelen mogelijk is, en ondertusschen het overige, hoewel 't op zich zelf zeker is, als twijfelachtig aan zijn plaats laten, tot dat het, te zijner tijd en plaatse, als zeker zal in 't licht treden ¹⁾.”

Men schrijft deze zachtere stemming toe aan den invloed van HEYDANUS, COCCEJUS' Leydschen ambtgenoot. Deze was een verklaard volgeling van CARTESIUS. De door Leyden's fakulteit in 1675 voor goddeloos verklaarde stellingen durfde hij rondborstig verdedigen, wat de tachtigjarige grijsaart boette met het ontzet van zijn ambt.

RUALDUS ANDALA, hoogleeraar te Franeker, betuigde dikwerf zijne instemming met CARTESIUS en verdedigde hem o. a. in 1719, toen hem door REGIUS (in zijn boek: „Cartesius versus Spinozismi auctor”) ten laste gelegd werd: „primaria fundamenta Spinozismi in Cartesio reperiri.” VAN DER WAELJEN behoorde evenzeer tot het getal der

1) Men zie THOLUCK, t. a. p. S. 234.

Cartesianen. Maar deze beide laatsten bleven van de verdenking van onrechtzinnigheid bevrijd en sloten in vrede hunne oogen. Niet alzoo Dr. BALTHASAR BEKKER ¹⁾. Had zijn werk over de kometen reeds veelvuldige ergernis verwekt, het liep hooger met zijn „Betoverde weerelt.” Hij bekent zelf, dat hij van DESCARTES zoo veel heeft overgenomen, dat hij aan diens vijanden wel het minst behagen zal. „Hoewel ik des gerust ben, zoo weet ik echter, dat ik, zoo veel 't gebruik der Reden hier belangt, dengenen minst voldoen zal, die DESCARTES' gronden gansch verwerpen; waarna ik geest en lichaam van malkander en beide van den Schepper onderscheide” ²⁾. CARTESIUS' mechanische beschouwing van 't verband tusschen ziel en ligchaam heeft hij geheel overgenomen, maar voor ons doel is het belangrijkste hier na te gaan, wat hij dacht over de betrekking der rede tot de openbaring. „De goed aangewende rede” plaatst hij niet boven de Schrift, maar hij stelt, dat zij haar noodzakelijk moet voorafgaan, zoodat het wel ge-

1) VOLTAIRE heeft in zijn Dictionaire philosophique een artikel (BÈKER) aan hem gewijd. Wij ontleenen er het volgende aan. „Ce BALTHASAR BÈKER très bon homme, grand ennemi du diable et de l'enfer éternel, fit beaucoup de bruit en son temps par son gros livre: du monde enchanté. Le diable avait encore un crédit prodigieux chez les théologiens de toutes les espèces du 17e siècle, malgré les bons esprits, qui commençaient à éclairer le monde. C'est une chose plaisante (V. bezag alles gaarne van de vrolijkste zijde) de voir toutes les contorsions ou il met son esprit pour se prévaloir des textes qui lui semblent favorables et pour éluder ceux, qui lui sont contraires. Il y a grande apparence, qu'on ne le condamna que par le dépit d'avoir perdu son temps à le lire: et je suis persuadé que, si le diable lui-même avait été forcé de lire le monde enchanté de BÈKER il n'aurait jamais pu lui pardonner de l'avoir si prodigieusement ennuyé.

2) Voorberigt voor de Bet. Weerelt.

beuren kan, dat zij elkander op den weg ontmoeten of in hetzelfde huis elkander aantreffen. „Dan reiken zij elkaër de hand, beide als vrije lieden, ofschoon met dit onderscheid, dat de rede als de geringste, ten allen tijde der Schrift hare hulde biedt. Want zij hebben verschillende huishoudingen, de eerste als regel voor de kennis van natuurlijke zaken, de ander in zaken des geloofs; maar zij kunnen elkander helpen. Want als de Schrift op geen natuurlijke wijze van natuurlijke dingen spreekt, ofschoon zij nooit liegt, zoo moet toch de rede leeren, hoe men de Schrift naar eisch der zaken moet verstaan.” BEKKER heeft zijne beginselen toegepast op het leerstuk van de goede en kwade engelen. Van historische onderzoekingen uitgaande, ontdekte hij, dat het geloof aan duivelen en engelen uit het heidendom was voortgekomen, dat het niet behoort in de leer des Christendoms, waar monotheïsme geen ditheïsme gehuldigd wordt. Hij meende daarom, dat de verhalen en uitdrukkingen in de Schrift, die aan een rapport doen denken van geesten met de kinderen der menschen, zoo moeten worden uitgelegd, dat men bij de duivelen aan booze, bij de engelen aan goede menschen denkt. Zoo verklaart hij dan ook JEZUS' verzoeking in de woestijn visionair. Wij meenen dat GASS recht heeft als hij van hem zegt: „Er ist das Opfer des Cartesianismus, in gewisser Richtung ein Vorgänger des Rationalismus” 1).

De Utrechtsche bibliotheek bezit 10 kwarto deelen

1) „Gesch. der prot. Dogm.” Th. II. p. 294. Hij geluigt ook nog van hem: „Die Schriften dieses Mannes verrathen einen vordringenden Kritischen Kopf.”

voor- en tegenschriften aangaande BEKKER. 't Regende bewijzen van goed- en afkeuring. Op een aartigheid van BEKKER, dat als de duivel eenige macht had, deze hem 't schrijven van zijn boek wel zou verhinderd hebben, repliceerden zijne tegenstanders, dat de duivel dan zijn eigen glazen zou hebben ingeslagen. Men scheen onuitputtelijk in puntdichten, fransche zoowel als hollandsche. Terwijl de een betuigde, dat de duivel waarlijk door hem verwonnen was, klonk het van de andere zijde hem tegen:

o BEKKER, ydle waterbel,
 Vervreemt van Godts genade en zegen,
 Gepronkte speelpop van de hel,
 Myn geest wordt om uw ziel verlegen 1).

1) „Het is bekend, dat de beroemde BALTHAZAR BEKKER niet door de schoonheid zijns gelaats heeft uitgemunt. De groote menigte der van hem bestaande portretten, hoe ook van elkander verschillend, getuigt dit met groote eenstemmigheid. — Van hier dan ook, met zinspeling op zijn Betooverde Wereld, het volgende bijtende bijschrift:

Oni par toi de Satan la puissance est briséé
 Mais tu n'as cependant pas encore assez fait;
 Pour nous ôter du diable entièrement l'idée
 BEKKER inprime ton portrait.

Wijlen vader SCHACHT, groot beminnaar van portretten, bragt dit eens, bij een oogenblikkelijke inval van zijn bekende luim, op de volgende wijze over:

Om den duivel te vergeten,
 BALTHAZAR zoo moet je weten,
 Dat ik in plat Hollandsch zeg:
 „BEKKER, houd je Bakhuis weg!”

N. C. KIST, Archief voor Kerk. Gesch. Dl. XX. p. 224.

Mr. LAURENS BAKE gaf in 1737 van BEKKER zelven deze schildering:

Ziet gij geen mistrek in de trekken van dit wezen?
 't Gelijkt geen Christen, maar een Turk of Arabier,
 Een Joodsche ketter met een Sadduceesche zwier
 En DAVID JORIS is in 'taanschijn klaar te lezen.

Uit de vele bewijzen van sympathie, die hij ontving en die zijn niet vrolijk leven verhelderden, kan men zien, dat hij niet alleen stond en dat velen voor andere meeningen, dan de overgeleverde leer der vaderen, oor en hart begonnen te krijgen. Hoe zij daarin verder gingen dan BEKKER wilde, blijke uit de getuigenis van CLERICUS: „verum est Cartesianos in Hollandia tantopere philosophandi principiis, quae posuit CARTESIUS, abusos esse, ut magnam partem in Atheïsmum prolapsi sint, invenianturque quam plurimi, qui ad stultorum atque impiorum vulgaris theologiae placitorum defensionem illam usurpent¹⁾).

CARTESIUS' invloed wordt ook niet weinig bespeurd bij een man, wiens gevoelens den kerkelijk-rechtzinnigen niet weinig ergernis hebben gebaard. Wij bedoelen H. A. ROËLL. Over zijne gedachten aangaande de generatie des zoons behoeven wij hier niet te handelen; deze geven hem hier evenmin eene plaats als LAMPE. Wij denken hier aan zijne meeningen over de rede en gelooven die niet beter te kunnen wedergeven dan met de woorden van een allezins bevoegde: „Dieser christliche und christlich gemeinte Rationalismus Roëlls will sich auf den principiellen Standpunkt der Schule befestigen, das Recht vernünftiger Prüfung nach allen Seiten sicher stellen und den Glauben von dem Charakter einer blinden, gedankenlosen Fügsamkeit befreien. Die Vernunft wird dabei in das Licht einer dankbaren Freundin, nicht einer argwöhnischen Gegnerin der h. Schrift gestellt, und die Anwendung auf das Lehrgebiet im Einzelnen hielt sich in den Grenzen einer kei-

1) VAN DER HOEVEN, de Johan. Clerico, p. 185.

nerwegs unbescheiden ausgesprochen Andeutung. Aber wenn schon der Zweifel ob die christliche Religion neue Ideën mittheile, Bedenken erregen musste: so noch mehr die Anpreisung der Vernunft und ihrer kritischen Befugnisse sowie die Unbestimmtheit, welke den Namen ratio und conscientia in Roëlls Auseinandersetzung anhaftete¹⁾.

ROËLL gaf tot ergernis aanleiding reeds door zijne Oratio Inauguralis te Franeker, waarin hij sprak over de Religio naturalis, en verder door de theses, welke hij door zijne leerlingen verdodigen liet. Zij luidden ook allezins verdacht: „Scripturae divinitas, qua auctoritas ejus omnis nititur, non aliunde quam ex ratione, adstrui potest. Ratio unicum est principium omnis veritatis cognoscendae. Non aliud religionis ac pietatis sit principium aut norma quam ratio.

Men vindt deze en dergelijke stellingen niet alleen bij ROËLL; — BURMAN, WITTICH, V. D. WAEIJEN en anderen spraken als hunne meening uit: „De filosofie is geene dienstmaagd der theologie, maar is nevens dezelve en niet daaronder te stellen. De rede is alzoo onfeilbaar als de openbaring. De gezonde rede loopt aan tegen de leer van de H. Drieëenigheid. God kan geen nieuwe werelt scheppen, noch iets in der werelt vernietigen, en iets ledig maken, dat nu vervult is. 's Menschen ziel bestaat ganschelijk in denken of gedachte, ja God zelfs is een denking of gedachte.”

Het verwondert ons niet, dat op de synode gewaarschuwd werd en middelen beraamd worden tegen „de schadelijke nieuwigheden van een DESCARTES” en dat, bij de consequente toepassing van bovengenoemde beginselen,

1) GASS, t. a. p. p. 251.

de openbaring in waarde verliezen moest naarmate de rede hooger en hooger geplaatst werd op haren thron.

Wij kunnen niet al de pogingen vermelden, aangewend om CARTESIUS' invloed te verzwakken. HUET, wicns werken hier te lande veel gelezen werden, is zeker wel een zijner meest onvermoeide bestrijders geweest. De ijverige KOELMAN waarschuwde opzettelijk in zijn: „Het vergift van de Cartesiaansche filosofie grondig ontdekt.” Hij laat zich in zijn voorbericht aan den Leezer aldus uit: „En dewijl er zo veel toejuichers zijn van de Cartesiaansche, Hobbesische, Atheïstische nieuwigheden (gelijk wel blijkt uit degene, die met haar lofgedichten en eerschriften deze befaamde BEKKER hemelhoog verheven hebben, wegens dat hij de Duyvel van de aarde verbannen hadt) wie en zoude niet te gemoet zien, dat wij dagelijks al meer van die quade factie met hare aanstootelijke en zielverderffelijke nieuwigheden zullen zien te voorschijn komen?” 1).

Uit die bestrijding blijkt de invloed, dien DESCARTES heeft gehad. Dat de waarde aan de openbaring toekend, door dien invloed grooter werd zal niemand beweren; het tegendeel zonder twijfel.

Zoo hebben wij nagegaan, wat hier te lande door theologen en filosofen gedaan werd om den weg te be-

1) Een boek, dat veel opgang maakte, was: „Reize door de werelt van DESKARTES” in vier deelen. Daar komen bij, „Gedenkschriften dienende tot de historie der Kartezianerij,” beide nit het Fransch vertaald, Rott. 1700.

De schrijver is vader DANIEL. Behalve over vele gevoelens van C. over natuurkundige zaken, handelt hij van den zetel der ziel en ontkent, dat deze te zoeken wezen zou in de pijnappelklier. — Niet zonder geest is dit werk geschreven.

reiden tot het Rationalisme. Er behoefde waarlijk geen brandstof van buiten aan te worden toegevoegd. Toch is zij aangevoerd, in groote hoeveelheden zelfs. Aan greetige opname kon het haar niet ontbreken.

Wy roemen 't luk van Nederland,
 Het krijgt gemeene werelthoeken,
 De konsten winnen hant aan hant,
 Men wil de weetenschap niet doeken.

Het volk belacht de onweetentheit,
 Zyn lantaal heeft ons 't al gegeven,
 Wat Godt en tydt en reden zeit
 En ooit geleert is of beschreven.

Zoo werd er gesproken. De akker, waarin het buitenlandsch ongelooft vallen kon, was toebereid.

HOOFDSTUK II.

INVLOED VAN HET ENGELSCH DEÏSME.

Men denkt tegenwoordig bij 't woord Deïst aan iemand, die God zich voorstelt afgescheiden van de waereld. Verkeerd zou het zijn, zoo men meende, dat de engelsche deïsten, wier karakter wij dienen te schetsen, voor wij hun invloed beschrijven, evenzoo over de verhouding van God tot de waereld hebben gedacht. Die verhouding hebben de engelsche deïsten niet gemaakt tot een voorwerp van hunne opzettelijke onderzoekingen. Hunne eigenaartigheid moet ook niet gezocht worden in eene formule over die verhouding. Een hunner voornaamste woordvoerders (TOLAND) was pantheïst en HERBERT huldigde het theïsme ¹⁾. Hun eigenaartigheid ligt in hun

1) Het beeld, waaronder men gewoonlijk de deïstische verhouding van God tot de waereld voorstelt, is dat van een uurwerk, hetwelk cenmaal opgewonden van zelf afloopt. HERBERT heeft het eerst dit beeld gebruikt. Hij wilde daarmee echter niet de immanentie Gods uitsluiten, maar het teleologisch bewijs tegen een „atomistisch toevalsysteem” doen gelden. LECHLER, Gesch. d. Engl. Deïsme. S. 47.

²⁾ Zij ons vergund hier der beschrijving te gedenken, welke DE LAMARTINE geeft van 't deïsme in zijn gedicht: Le Désespoir.

verhouding tot de geopenbaarde godsdienst. 't Eigenlijk kenteeken dezer Deïsten, zegt LELAND ¹⁾, is, dat zij allen geopenbaarden Godsdienst verwerpen en alles hetgeen men daarvan zegt, aanzien als enkel bedrog en geestdrijverij." Aan deze bepaling ontbreekt een positieve zin. De deïsten waren niet bloot negatief. Zij verhieven de natuurlijke godsdienst, d. i. de godsdienst welke den mensch eigen is als redelijk en denkend wezen, tot norm en regel aller positieve godsdienst. Der Deïsmus ist also, volgens LECHLER ²⁾, „seinem Begriff nach eine auf den Grund freier Prüfung durch das Denken gestützte Erhebung der natürlichen Religion zur Norm und Regel aller positiven Religion." Of wil men de woor-

Lorsque du Createur la parole féconde
 Dans une heure fatale eut enfanté le monde
 Des germes du chaos,
 De son oeuvre imparfaite il détourna sa face
 Et d'un pied dedaigneux le lançant dans l'espace
 Rentra dans son repos.

Va, dit-il, je te livre à ta propre misère
 Trop indigne à mes yeux d'amour ou de colère
 Tu n'es rien devant moi.
 Roule au gré du hasard dans les déserts du vide
 Ou à jamais loin de moi le Destin soit ton guide
 Et le malheur ton roi.

Levez dont vos regards vers les célestes plaines,
 Cherchez Dieu dans son oeuvre, invoquez dans vos peines
 Ce grand consolateur:
 Malheureux! sa bonté de son oeuvre est absente;
 Vous cherchez votre appui? l'univers vous présente
 Votre persécuteur.

1) Beschouwing van de voornaamste geschriften der deïsten, vertaald door NOTEBOOM, met een voorrede van J. A. vos. Utrecht 1765, pag. 4.

2) Geschichte des Englischen Deismus, pag. 460.

den van een deïst zelven ¹⁾ de godsdienst, die den mensch natuurlijk eigen is, de ware en oirspronkelijke godsdienst van de natuur en de rede.

Hieruit volgt, dat zij in den bijbel veel moesten vinden, dat hun niet alleen overtollig maar ook hinderlijk voorkwam, onwaar en onwaardig. De natuurlijke godsdienst was, volgens hen, ook wel in den bijbel te vinden, maar zij moest ontdaan worden van alle bijvoegselen en verbasteringen. De bedriegerijen der priesters moesten er uit worden geweerd. Alle deïsten hebben dit gemeen, dat zij een ontzettenden afkeer koesteren van priesters en geestelijken. Gelijk NICOLAÏ, naar GÖTHES uitdrukking, overal Jesuiten widderte, zoo ontdekten zij overal stalen van priesterbedrog.

HERBERT verwijt den priesters, dat zij de oirspronkelijke godsdienst bedorven hebben. Unde factum est, ut radiis divini luminis interceptis, mira caligo vulgi animis obducta esset. Bij SEAFTESBURY is 't een natuurlijk vermoeden, dat de heilige historiën zelve niet anders zijn dan eene loutere vinding en een kunstig samenweefsel van eene belanghebbende partij ten voordeele van het rijkste voordeel en de allervoordeeligste monopolie die in de waereld opgericht kon worden ²⁾. COLLINS maakt (het zijn woorden van LELAND) ³⁾ een groot geschreeuw over de (zoogenoemde) heilige bedriegerijen van de oude vaders en de hedendaagsche geestelijkheid en het verbasteren en verminken van de oude schrijvers. Over de wet van Mozes oordeelt MORGAN aldus: zij behelst noch

1) The case of Deïsme fairly stated and fully indicated.

2) Charact. p. 114, 115.

3) t. a. p. pag. 133.

waarheid noch deugd, zij is een elendig samenstel van bijgeloovigheid, blindheid en slavernij tegen de algemeene overtuiging. CHUBB verwijt den h. geschiedschrijvers, dat zij zwak genoeg waren om alle verhalen te gelooven, die hun maar voorkwamen en dat zij stout genoeg waren, om der waereld wijs te maken, al wat men hun had wijsgemaakt.

Wat den naam deïst betreft, wij vinden dien gebruikt door VIRET¹⁾. Hij was aangenomen door sommige edellieden in Frankrijk, die hunne tegenkanting tegen de openbaring, onder een naam die zoo hatelijk niet was als die van atheïsten, poogden te bedekken. Zij beledenen een God te gelooven, maar betoonden geen eerbied voor JEZUS CHRISTUS en merkten de leer van de Apostelen en Evangelisten aan als fabelen en droomen. In de 17de en 18de eeuw is die naam door de bestrijders der openbaring zelve aangenomen. BLOUNT, SHAPTESBURY, TOLAND, TINDAL lieten zich hem welgevallen. Men maakte toen geen onderscheid tusschen deïst en theïst, eene vereenzelviging, die men zelfs nog bij van SENDEN aantreft²⁾.

Andere namen voor de deïsten waren: atheïsten. Men gaf vroeger dien naam nog al spoedig. Men verstond er onder hen, die met den bijbel alle godsdienst verwierpen of liever allen, die over bijbel en godsdienst niet rechtzinnig dachten. KORTHOLDT gaf dien naam aan HERBERT, die toch de godsdienst hield voor het specifiek kenmerk van den mensch; SPINOZA was algemeen onder dien naam bekend. Waar men dus tegen

1) Instr. Chrétienne 1563. LELAND, t. a. p. pag. 3 en 4.

2) Geschiedenis der bijbelbestrijding, pag. 178.

atheïsten gewaarschuwt vindt, moet men somtijds ook denken aan de engelsche deïsten. Verder heetten zij naturalisten en men zag daarmee op hunne ingenomenheid met de zoogenaamde natuurlijke godsdienst.

Een naam, dien zij zelve aangenomen en met trots gedragen hebben, was die van: vrijdenker. COLLINS heeft hem in zijn: „Discours of freethinking” algemeen verspreid. Zij stelden zich met dien naam tegenover de erkenning van 't autoriteitsbeginsel. Eigen, zelfstandig onderzoek werd onder deze leus gepredikt en verdedigd. Hunne tegenstanders noemden die vrijheid losbandigheid. Waar men dus tegen vrijgeesten gewaarschuwd vindt, denke men mede aan de deïsten. De Franschen maakten dien naam niet edeler, toen zij hem vertaalden door: esprit fort.

Het was een groot en machtig heir, dat onder deze namen zich opmaakte tot den strijd tegen de openbaring. Onder deze deïsten waren mannen van geboorte, aanzien en talent. Zij konden beschikken over groote scherpzinnigheid en uitgebreide geleerdheid. Hunne werken onderscheiden zich van alle latere aanvallen der 18de eeuw op het Christendom door degelijkheid, zij 't niet altijd door ernst. Wat tegen de openbaring toen ter tijde kon worden aangevoerd, hebben zij verzameld, geordend, gesteund, gescherpt en vermeerderd. Aan invloed kon het hun niet ontbreken.

Niet alle hunne stelsels en stellingen kunnen wij ter sprake brengen. In korte trekken wenschen wij hunne gedachten over de rede en de daaruit volgende beschouwing over de openbaring in het licht te stellen. Wij zullen daarin opmerken een steeds verder afwijken van den bijbel, een toenemend subjektivisme, dat in scepsiticisme uitloopt.

De rij der Engelsche deïsten wordt geopend door HERBERT van Cherburry. Hij oordeelde dat de mensch oorspronkelijk slechts vijf zaken als den kern aller godsdienstige waarheid erkent: 't bestaan van God, plichtmatigheid om Hem te vereeren, van deze vereering zijn deugd en vroomheid de hoofdzaken, de zonde moet bestreden en nagelaten worden, er is hier en namaals eene vergelding.

In 't Heidendom waren die waarheden door de priesters omhuld, geloochend of krachteloos gemaakt. 't Christendom zou ze in haar eer herstellen, doch ook daar heeft de hiërarchie deze poging van hare kracht beroofd.

Aan deze vijf waarheden verklaart hij genoeg te hebben; zij bevredigen zijn verstand en hart. Wat boven deze vijf, gelijk alles wat boven de rede gaat, is hem onwaar of op zijn minst onwaarschijnlijk. Ze zijn 't eigendom der algemeene rede en van elken tijd¹⁾. Er was dus geene bijzondere, bovennatuurlijke openbaring van noode, om die waarheden den menschen te leeren; ze waren hem ingeschapen.

Onmogelijk heeft hij geen openbaring genoemd; alleen stelde hij zeer zware cischen aan iets, voor dat hij 't als openbaring geloof schonk²⁾. 't Is bekend, dat hij echter zelf meende een openbaring ontvangen te hebben. Hij, die zoo als HENKE zegt, „eine Offenbarung Gottes ausser und über der naturlichen für unnöthig erklärte versichert dennoch mit einem Schwure, und aller Vermuthung nach, gewissenhaft, durch eine Offenbarung vom Himmel selbst dazu gerechtiht zu sein, sein

1) Veritates catholicae.

2) Zie LECHLER, t. a. p. bladz. 49.

Hauptschrift wider die Offenbarung in die Welt zu schicken ¹⁾).

HERBERT stelde de godsdienst op den hoogsten prijs; hij hield ze voor 't kenmerk van den mensch ²⁾. Hij ontkende 'tzelfs, dat er ooit atheïsten zijn geweest. Zijne werken kenmerken zich over 't algemeen door een zedelijk streven.

Op HERBERT volgt HOBBS. Deze is begonnen met te onderzoeken, wat de oorsprong is van ons denken en weten. Hij neemt geene stof voor 't denken aan dan wat door de zinnen tot ons komt; door 't verstand, door

1) Allgem. Gesch. d. Chr. Kirche nach der Zeitfolge. 4e Auflage, Thl. IV, S. 394. HERBERT verhaalt zelf, hoe deze openbaring hem ten deele viel: „Dus vol twijfelachtige gedachten op mijn kamer gezeten, op een zeer schoonen, zomerschen dag, terwijl de zon zeer helder scheen in mijn venster aan de zuidzijde, dat open stond en geen windjen zich bewoog, nam ik mijn boek „De Veritate” in mijn handen, en mij op mijne knieën nederleggende, sprak ik met veel eerbied deze woorden: „o Gij eeuwige God, Schepper van het licht, dat mij bestraalt, en Gever van alle inwendige verlichting! Ik bidde U mij naar uwe inwendige goedheid te verzoeken, dat ik U een verzoek doe, grooter dan een zondaar bevoegd is te doen: ik ben niet zeker genoeg of het tot eer van U verstreken kan, dat ik dit boek nitgeve; indien ja, zoo bid ik U mij een teeken uit den hemel te geven; indien niet, zoo zal ik het terng houden.” Deze woorden had ik niet nitgesproken, of daar kwam een helder doch zacht geluid van den hemel (want het scheen niets op de aarde te zijn) hetwelk mij zoo bemoeidigde en versterkte, dat mijn bede verhoord was en dat ik het teeken had, waarom ik had geboden. Waarop ik dan het besluit nam het boek te laten drukken. Dit, hoe vreemd het ook mag schijnen, betuig ik voor den eeuwigen God waar te zijn. Ook ben ik hier niet bedrogen door eenige bijgeloovigheid. Want ik heb niet alleen dit geluid duidelijk gehoord, maar de lucht op dien tijd zoo helder zijnde, als ik ooit gezien heb, zonder eenige wolk, zag ik, zoo mij dacht, de plaats van waar het kwam. Zie IRLAND, t. a. p. bladz. 47.

2) Ultima hominis differentia.

de reflexie over 't door de zinnen waargenomene verkrijgen wij ons weten. Bij dit proces diene de mathesis (welke de eenige wetenschap is, die het God tot heden behaagd heeft den menschen ten beste te geven) tot model-wetenschap. HOBBS kwam tot het resultaat, dat alles wat wij ons voorstellen, eindig is. Van iets oneindigs kunnen wij ons geen begrip vormen: 't woord duidt reeds aan, dat wij er ons de grenzen niet van denken kunnen. Zoo wordt ook het woord: God niet gebruikt om ons daardoor een begrip van God te maken, maar om Hem te vereeren.

Zijn stelsel omvat zoowel de staatkunde als de godsdienst. Wij maken hier alleen melding van zijne gedachten over de Openbaring. Boven haar gezag plaatst hij een anderen maatstaf voor ons gelooven. Hij oordeelt, dat ook in 't godsdienstige de Souverein de eenige wetgever is. Deze bepaalt, welke boeken kanoniek zijn, d. i. welke tot wet en regel moeten dienen. Die Souverein moet ook de tolk en uitlegger der Schrift wezen. Subjektivisme geldt bij hem niets, de Souverein vertegenwoordigt allen, ook aller rede. HOBBS ontkent niet de mogelijkheid eener bovennatuurlijke openbaring. Hare werkelijkheid moet echter door wonderen bewezen worden en door hare overeenstemming met de bestaande godsdienst. Wonderen zijn opgehouden en daarmee is 't criterium bij 't voorkomen eener openbaring te loor gegaan. De bijbel is echter voldoende, om te leeren, welke onze plichten zijn jegens God en menschen. HOBBS waarschuwt ernstig tegen onverstandige uitleg-

1) Wich is the only science, that is has pleased hitherto God to bestow on mankind.

ging en 't schermen met enkele, uit hun verband gerukte teksten.

Tegenover deze openbaring behoeven wij onze rede niet prijs te geven. Niets in den bijbel strijdt tegen onze rede, al gaan sommige zaken er in haar te boven. Zoo 't schijnen mocht, dat iets met onze rede streed, dan moet dit alleen aan verkeerde uitlegging geweten worden.

Tegenover den inhoud der openbaring staat HOBBS meer conservatief dan HERBERT. Dat JEZUS de CHRISTUS is hield hij voor 't grond-geloofsartikel van den Christen; ook heeft hij de kerkelijke dogmen van zonde en verlossing verdedigd. Tocho week hij verder dan de genoemde wijsgeer van den bijbel, door 't gezag der openbaring beneden dat van een mensch te stellen; en zijn beperken van ons denkvermogen tot het eindige moest voeren tot sensualisme ¹⁾.

Over CHARLES BLOUNT kunnen wij zeer kort wezen. „Hij heeft, zegt LECHLER ²⁾, geene wezentlijk nieuwe gedachten verkondigd; hij behoort in de geschiedenis van 't deïsme niet als faktor maar als produkt.” Bijna al zijne meeningen heeft hij aan HERBERT en HOBBS ontleend. In zijn „Anima mundi” verheft hij hoog de vroom-

1) Naar 't ons voorkomt, is het vonnis te hard, dat over hem geveld werd door HENKE, t. a. p. S. 396. „Der finstre Grübler, der eitle und seltsam gefällige Hascher nach Seltsamkeiten, der fast nimmer nüchterne, und bei aller Ungebundenheit in Vernünfteln, dennoch aus Liebe zur Sonderbarkeit oder aus hofischer Geschmeidigkeit, so eifrige Herold einer unumschränkten Regentengewalt.” De Hoogleeraar OPZOOMER verzeleek in zijne lessen over de geschiedenis der wijsbegeerte HOBBS met NAPOLEON, hoe beide bijv. kinderen waren der revolutie en hoe beide getracht hebben haar geweld te temmen.

2) t. a. p. S. 127.

heid en den godsdienstzin der heidenen en nergens beter dan bij hen vindt hij de deugd beschreven. In zijn „Philostratus” schijnt het zijn bedekt doel, om 't bovennatuurlijk karakter van JEZUS in een twijfelachtig licht te plaatsen. Voor den bijbel heeft hij weinig eerbied. „De rede is de eenige dame, aan wie hij 't hof wenscht te maken.” Dat alleen kunnen wij voor waar houden, wat uitgaat van 't gewone menschenverstand. Al zeer gemakkelijk gelooft hij aan 't ontstaan en verbreiden van fabels en vertelsels, en aan menschen, die een leugen zoo lang verhalen, tot zij in 't einde er zelve geloof aan hechten. BLOUNT moge somtijds zich uitlaten, alsof hij aan Gods woord zijn oordeel onderwerpen wil, op andere plaatsen zuimt hij niet op de apostelen en profeten de woorden van den bijbel zelf toe te passen: „Alle menschen zijn leugenaars.”

LOCKE zou niet tot de deïsten gerekend kunnen worden, zoo wij letten op 't conservatieve of negatieve zijner resultaten. Zij, die daarop alleen 't oog vestigden, konden hem eene plaats inruimen onder de apologeten van het Christendom ¹⁾. 't Is waar, dat hij geloovig stond tegenover de feiten der Schrift, dat hij de werkelijkheid der opstanding heeft verdedigd, dat hij JEZUS heeft beleden als den Messias — maar wij komen tot andere gedachten, als wij 't antwoord zien op de vraag: hoe dacht LOCKE over de verhouding der rede tot de openbaring? Volgens hem komt alle weten tot den mensch door ervaring. Aangeborene begrippen zijn er niet: de

1) Unermesslichen Schade hat der ächten Theologie in England locke gebracht, derselbe Mann, dessen sich namentlich die bishöflichen Theologen so sehr als Apologeten rühmten. THOLUCK, Verm. Schriften, II. S. 28.

ziel is eene tabula rasa. Onze ervaring is tweeledig: uitwendig (sensation) en inwendig (reflexion). Door deze krijgen wij kennis van wat ons omringt. Of onze voorstelling met de voorwerpen onzer voorstelling overeenkomt, weten wij niet. De waarde er van wordt bepaald door de juistheid onzer dedukties.

Aan de som der kennis, verkregen door 't gebruik onzer natuurlijke vermogens, moet dat worden toegevoegd, wat ons is geopenbaard. God heeft zich geopenbaard onmiddellijk en bovennatuurlijk. De inhoud dier openbaring kan echter niet strijden met wat de rede ons heeft geleerd. Wat ons van de dieren onderscheidt zou dan worden opgeheven. God openbaart zich, om aan onze rede te hulp te komen. Wij geraken daardoor eerder iets te weten dan door enkel nadenken, en meerder ook. Waar de rede zwijgt spreekt de openbaring; waar 't weten ophoudt, vangt het gelooven aan. Dat gelooven nu is niet een voor waar houden van onbegrijpelijke dingen, maar ziet alleen op den vorm, op de wijze, waarop de openbaring tot ons kwam. 't Geopenbaarde is geene vrucht, maar wel eigendom der rede. Dit dus is het voorrecht der openbaring, dat zij der rede voorkomt en dat zij met het gezag eener openbaring spreken kan — doch laatste grond van alle weten is ook bij LOCKE de rede. Wat hij bovennatuurlijke openbaring noemt, is eigenlijk een complement van wat de rede leert: bovennatuurlijk is bij hem zoo veel als uitnemend-natuurlijk.

TOLAND, die op later leeftijd tot pantheïsme verviel, behoort in zijne eerste levensperiode ontegenzeggelijk tot de engelsche deïsten. Volgens hem kan niets bestaan, wat niet uit de rede verklaard worden kan, of met haar strijden zou. Gelijk LOCKE neemt hij geene stof voor 't

denken aan, dan wat de ziel door „sensation” en „reflexion” in zich opneemt. TOLAND gordde zich ten strijde aan tegen de verborgenheden in 't Christendom. De titel van zijn hoofdwerk luidde: „'t Christendom zonder verborgenheden, of een betoog aantoonend, dat er niets in het Evangelie is strijdig met de rede noch boven haar, en dat eigenlijk geen christelijk leerstuk eene verborgenheid kan worden genoemd 1).” Hij ging hierin verder dan LOCKE, dat hij ontkende, dat de openbaring zaken bevat, die boven de rede gaan, terwijl LOCKE alleen datgene, wat met de rede strijdt, er uit had geweerd. Volgens hem moet de leer van den bijbel duidelijk en mogelijk (perspicuous and possible) wezen. Wat aan die vereischten niet voldoet, is er door filosofen en priesters in gebracht.

In zijn „Discours of freethinking” doet COLLINS, de vriend van LOCKE in diens laatste levensjaren, een aanval op velerlei gezag. Breed weidt hij uit over de dwaasheid van gezag toe te kennen aan priesters; hij telt vele zaken op, die elk denkend mensch daarvan terug moeten houden. Bij de Kerk vindt het verstand evenmin bevrediging. De Kerk met hare mysteriën, hare ketterjacht staat hem tegen. Hij verlangt volstrekte vrijheid. De edelste menschen waren vrijdenkers. SOCRATES en PLATO, „de vrome, deugdzame EPICURUS,” CICERO, SALOMO, de profeten, ORIGENES, MINUCIUS FELIX, HOBBS, TILLOTSON allen waren vrijdenkers; allen weken af van de heerschende meeningen huns

1) „Christianity not mysterious or a treatise shewing, that there is nothing in the Gospel contrary to Reason nor above it: and that no Christian Doctrine can be properly called a mystery.”

tijds en bogen niet voor gezag. De bijbel maakt het vrijdenken tot plicht. CHRISTUS eischte van niemand geloof op zijn eigen onfeilbaar gezag en PAULUS drong op eigene toetsing en beproeving dikwerf aan. Dat toetsen en beproeven voert alleen tot waarheid; daar is geen andere weg.

SHAFTESBURY handhaafde het gezag der rede op elk gebied. Belachelijk noemt hij hen, die liever maar gelooven willen: baat het niet, het schaadt niet. Ook de openbaring moet aan de scherpste toets onderworpen worden. Haar gezag op uitwendige gronden te willen vesten, maakt haar niet vast. Inspiratie en onfeilbaarheid behoeft het protestantisme voor den bijbel niet in te roepen; het bouwt zijne godsdienstige waarheid niet op een boek. Ook niet op wonderen; deze zijn overbodig of het werk van bedriegers geweest. De Christen heeft zijne rede en deze verwekt den geest des onderscheids. Wat in den bijbel het verstand te boven gaat, behoort ook niet onmisbaar tot de godsdienst. Wat niet uit de rede is of uit haar kan worden afgeleid — is uit den booze ¹).

Wij moeten hier nog op COLLINS terugkomen, om hem eene plaats te geven onder de deïsten, wier aanvallen

1) LEIAND, t. a. p. bladz. 115, deelt het volgend oordeel meê van SHAFTESBURY over JEZUS' wonderen: „S. kent JEZUS den lof toe van zijn wonderen te verrichten met zekeren bevalligen zwier, [with a certain air of festivity], zoodat men, die lezende, noodwendig daardoor moet bewogen worden, dat is te zeggen, dat men niet kan nalaten daarom te lachen. SHAFTESBURY verklaart zelf, dat hij nooit zich inlaat, om over het stuk van de godsdienst te denken, veel minder om daarover te schrijven, zonder alvorens zijn best gedaan te hebben, om zich in een goede luim te hebben gebracht, te weeten om dat te behandelen op een luchtigen, geestigen en vrolijken trant.”

tegen de zoogenoemde uitwendige bewijzen voor 't Christendom zijn gericht. Hij heeft in een afzonderlijk werk ¹⁾ 't bewijs voor 't gezag der openbaring; aan de voorspellingen ontleend, bestreden. Uitvoerig toonde hij 't verband aan tusschen Oud- en Nieuw-Testament. 't Geheele bewijs voor de waarheid van 't Nieuwe Testament steunt volgens hem op de voorspellingen van 't Oude Testament. Nu is de vraag of dat bewijs opgaat. Nergens geeft COLLINS daarop een beslist antwoord; hij laat het slechts doorschemeren. COLLINS deed met dit werk een aanval tegen al wat hij voor het bolwerk van 't Christendom hield.

WOOLSTON tastte het bewijs aan, uit de wonderen genomen. Hij beweerde dat de werkelijkheid van niet één wonder, zelfs niet van de opstanding, bewijsbaar was. 't Is, zei hij, niet evident te maken, dat JEZUS gestorven, of dat zijn lijk niet gestolen is. De wonder verhalen zijn profetische en allegorische voorstellingen van wat JEZUS in ons werken wil. WOOLSTON bejammert het, dat de oorspronkelijke leer van JEZUS, die de godsdienst der natuur predikte, zoo vervalscht en dat op haar zoo veel systematische theologie gebouwd is.

TINDAL „de groote apostel van 't deïsme,” heeft zich in zijn boek: „'t Christendom zoo oud als de waereld ²⁾,” veel moeite gegeven, om het wezen der natuurlijke godsdienst duidelijk voor te stellen. Hij doet haar kennen als de „ware, algemeene en eeuwige godsdienst,” die den mensch even eigen is als zijne rede. Godsdienst en rede zijn bij hem identisch. Wie aan deze natuurlijke

1) „A Discourse of the grounds and reasons of the Christian Religion.”

2) Christianity as old as the world.

godsdiens*t* iets afdoet, maakt haar gebrekkig, wie er aan toe doet, maakt haar tot bijgeloof. Eene openbaring kan hare voortreffelijkheid verhoogen noch verlagen. Eene geopenbaarde en de natuurlijke godsdiens*t* kunnen maar verschillen door de wijze, waarop zij worden meêgedeeld.

Wat het Christendom betreft, het is alleen nieuw in naam; 't is eene poging tot herstelling der natuurlijke, den mensch eigene godsdiens*t*; 't is dus eene zeer redelijke godsdiens*t*, die der rede eene beslissende stem laat. Wat de bijbel leert in strijd met haar moet verworpen worden en kan onmogelijk tot de ware godsdiens*t* behooren.

CHUBB, uit den minderen stand geboren, drukte er vooral op, dat het Christendom iets wezen moet voor den arme. 't Moet onder 't bereik vallen van den eenvoudigste en kan daarom niet anders zijn dan eene redelijke, van al 't onbegrijpelijke ontdane godsdiens*t*.

MORGAN heeft zoo heftig mogelijk het openbaringskarakter bestreden van 't O. T. De God der Joden, die MOZES verscheen, was niet de God, die hemel en aarde heeft gemaakt. De priesters worden door hem met scheldwoorden overladen; DAVID wordt een wellusteling genoemd. De priesters hebben de wonderen verzonnen; de meeste koningen hebben, op hun aandrijven, onverdraagzaamheid en vervolgzucht bevorderd. 't N. T. kan in zekeren zin openbaring genaamd worden, zoo het maar worde ontdaan van alle mysteriën.

De wuftheid van BOLINGBROKE is bekend. Zijne uitspraken over openbaring en godsdiens*t* zijn even tegenstrijdig als zijne handelingen in zijn staatkundig leven. Hij zegt den bijbel te willen gelooven, ofschoon veel er in onbewijsbaar is en ongerijmd, en toch valt hij 't O. T. aan met zijne bezwaren tegen wonderen, tradities, pries-

terbedrog enz., door zijne bewering, dat de God van Israël niet de hoogste God is. CHRISTUS is hem nu eens een volslagen Jood, en PAULUS iemand, die 't Jodendom heeft zoeken op te heffen, dan weder noemt hij CHRISTUS den volmaaksten zedeleeraar en PAULUS een rabbijn, in kabbalistiek verzonken. VOLTAIRE heeft aan BOLINGBROKE ontzettend veel te danken.

In HUME is het deïsme scepticisme geworden. Hij heeft niet alleen het verband tusschen oorzaak en gevolg losgemaakt, maar ook de kloof aangewezen, die er is tusschen natuurlijke en geopenbaarde godsdienst. Ook heeft hij de onmogelijkheid om een van beiden op redelijke gronden te staven in zijn „Dialogue concerning natural religion” trachten aan te toonen. Dat alle godsdienstige stelsels onoverkomelijke bezwaren hebben, dat alle te samen een volkomen triomf bereiden voor den scepticus, en dat eene geheele opschorting van ons oordeel het wijste is, wat wij doen kunnen — ziedaar het resultaat van HUME, het einde van 't Deïsme!

Werden de gevoelens der deïsten bekend in ons vaderland? Zij konden niet onbekend blijven. Levendiger dan ooit was in die dagen het verkeer tusschen Engeland en de Nederlanden. De aanzienlijke beteekenis der 7 provinciën op staatkundig gebied was daarvan niet de eenige reden. Door een zelfden vorst verscheidene jaren bestierd, had er eene gedachten-wisseling plaats tusschen de denkers van beide landen, die van vele zijden voerde tot instemming of verzet.

Binnen onze grenzen heerschte de meest onbeperkte vrijheid van denken en schrijven, en menig deïst heeft bij ons die vrijheid gezien en gewaardeerd, voor dat hij

ze in Engeland mondeling of schriftelijk verdedigde. Hier werd veel gezaaid of natgemaakt, wat, tot rijpheid gekomen, een systeem van openbarings-bestrijding bleek te zijn. Zonder de bescherming, hier aan menig vluchteling verleend, zou menig deïstisch schrijver hebben moeten zwijgen. COLLINS, die in 't vrijdenken het eenig preservatief zag tegen de machinatiën des duivels, moest daarom wel meenen, dat deze uit de vereenigde provinciën geheel verbannen was. 't Is van belang na te gaan, hoe de deïsten zelve hier menigvuldig hebben verkeerd en hoe hunne werken voor een groot deel hier in 't licht zijn gekomen.

Zoo verschenen HERBERT's gesamentlijke werken voor de derde reize te Amsterdam in 1700 ¹⁾. HOBBS' werken verschenen in 't Latijn vertaald in 1668 te Amsterdam, nadat zijn „De Cive” reeds in 1647 in ons land uitgegeven was ²⁾. LOCKE's „Epistola de Tolerantia” werd vier jaar na haar in 't licht treden (1689) vertaald in 't fransch en nederduitsch alhier uitgegeven. De nederduitsche vertaling kwam in 't licht te Gouda. Zijn „Essay concerning human understanding” werd in 1700 in 't fransch vertaald door COSTE, onder den titel: „Essay philosophique, quatrième édition corrigée et augmentée par l'auteur. Amsterdam.” De tweede uitgave van 1729 was voorzien met aantekeningen van BARBEYRAC. In 't zelfde jaar verscheen van dit werk te Amsterdam eene latijnsche vertaling. Een vijfde druk der overzetting in onze moedertaal verscheen nog in

1) De twee eerste 40 uitgaven waren verschenen in 1656 en 1668.

2) Om te meer wat wij wilden aantoonen in 't oog te doen vallen, hebben wij deze zeker niet boeiende opsomming in den tekst geplaatst.

1750. Eene vertaling genomen naar die van COSTE werd te Amsterdam gedrukt in 1736. LOCKE's „Thoughts on Education” werden door COSTE vertaald in 1705 en uitgegeven in onze hoofdstad. Van zijn „Oeuvres diverses” werd door JEAN LE CLERC een deel vertaald in 't fransch, dat uitgegeven werd te Amsterdam in 1710 en 1732. Van COLLINS' „Discourse of freethinking” verscheen te 's Gravenhage eene vermeerderde uitgave, welke spoedig in 't fransch vertaald, uitkwam onder den titel: „Discours sur la liberté de penser, traduit de l'Anglais et augmenté d'une lettre d'un medecin Arabe à Londres 1714.” In 1717 en 66 werd dit werk op nieuw uitgegeven. COLLAN'S „Tractatus in quo secundum veterum Theologorum Hebraeorum formulas allegandi et modos interpretandi conciliantur loca ex Vetere in N. Testam. allegata” verscheen te Amsterdam in 1713. TOLAND'S „Adeisidaemon” verscheen te 's Hage in 1709, terwijl CHUBB'S „Collection of tracts on various subjects” voor een deel in 't fransch vertaald en te Amsterdam uitgegeven werden onder den titel: „Nouveaux Essais sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal. 1732”.

Hieruit blijkt reeds, dat er weinig in Engeland door de deïsten geschreven werd, wat hier onbekend bleef. Aan dit doel bevorderlijk waren mede de tijdschriften, toen opkomend en zich vermenigvuldigend, welke aan onze landgenooten 't belangrijkste mededeelden van wat er ook buitenslands op letterkundig en godsdienstig gebied plaats greep. Wij noemen de Bibliothèque universelle, de Bibliothèque choisie, de Bibliothèque Anglaise en de Boekzaal, waar bijv. (Jrg. 1707, Dl. II. p. 475 en vv.) een verhaal voorkomt van de twist, die TOLAND'S „Life of JOHN MILTON” verwekte.

En niet alleen werden de werken der deïsten hier gedrukt en verspreid, zij zelve bezochten ons vaderland en vertoefden er gaarne. LOCKE was van 1682 tot 1689 meestal te Amsterdam; hij zag er veel LIMBORCH en LECLERC, droeg aan den eerste zijn brief op over de verdraagzaamheid en gaf in de „Bibliothèque universelle” van den laatste eene eerste proeve van zijne „Proeve over 's menschen rede.” In zijn „Oeuvres diverses” T. I. pag. 323 en volg. komt zijne briefwisseling voor met LIMBORCH. TOLAND studeerde twee jaren te Leiden en hoorde trouw de lessen van FR. SPANHEIM, die er hem toe overhaalde, om de kerkvaders en de H. Schriften in de oorspronkelijke talen te lezen. SHAFTESBURY bezocht Holland in 1691 en vertoefde er ongeveer een jaar. Hij knoopte een vriendschappelijk verkeer aan met BAYLE, LECLERC en andere geleerden. Met BAYLE bleef hij briefwisseling onderhouden. In 1699 bevond hij zich weder binnen onze grenzen.

Wat tegen de deïsten geschreven werd bleef evenmin onbekend en groot was de sympathie, die den verdedigers der Christelijke godsdienst ten deele viel. BURNET werd reeds in ons land aan 't hof van WILLEM III beïnd en govierd; zijne werken werden met graagte gelezen. BENTLEY's ¹⁾ „Remarks upon a late Discourse

1) Welsprekend betuigt VALCKENAER in zijne reeds aangehaalde Oratie, bladz. 18, zijne instemming met BENTLEY. *Eat nunc Deistarum signifer ANTONIUS COLLINS, qui honestum libertatis cogitandi nomen effrenata sua audacia infamavit. Eat nunc Collinsius, nobisque Christianae disciplinae causam Milliana opera fuisse debilitatam indocte ogganiat! Et vos, postquam dux vester suis armis devictus et a RICHARDO BENTLEO compressus obmutavit et vos hinc abitate humano generi infructuosae sapientiae sectatores nimium cupidi, qui specioso Deistarum nomine in Anglia cen-*

of Freethinking," waarin hij, onder den pseudoniem: PHILEUTHERUS LIPSIENSIS, COLLINS met kracht bestreed, werd in 1738 door ARMAND DE LA CHAPELLE vertaald en te Amsterdam uitgegeven onder den titel: „La friponnerie Laïque des Esprits forts d'Angleterre ou Remarques de Phileuthère de Leipsick traduites sur la 7e édition." CLARKES zestien preken in „de stichting van Boyle" gehouden, over het wezen en de eigenschappen van God, werden in 't fransch uitgegeven te Amsterdam in 1717. SHERLOCK'S „Tryal of the witnesses of the Resurrection of JESUS," waarin hij tegen WOOLSTON de werkelijkheid der opstanding verdedigde, verscheen in eene fransche vertaling (van LE MOYNE) te 's Gravenhage in 1782. Van dezen zelfden schrijver was in 1721 vertaald eene verhandeling over de voorzienigheid, en werd meermalen gedrukt eene verhandeling over dood, oordeel en gelukzaligheid. LARDNE'S bekend werk „de geloofwaardigheid van de evangelische geschiedenis," (the credibility of the Gospel History) werd drie jaren na zijn verschijnen in onze taal overgebracht ¹⁾. LYTTLETONS opmerkingen over de bekeering en het apostelschap van PAULUS, werden door P. A. VERMEER, dadelijk bij haar verschijnen (1747—48) in het nederduitsch vertaald. In 1704 kwam van de pers een derde druk van STILLINGFLEET'S: „Origines Sacrae of heilige oorspronkelijkheden, zijnde een redelijk bewijs van de gronden des Christelijken geloofs tot bevestiging van de waarheid en godlijke autoriteit der H. Schriftuur, waarbij gekomen is een wijdloopig vervolg tegen ongodisten en godisten. Nooit voor deezen gedrukt."

semini, aut intra vestra septa vos continete, aut aliorum arma convertite, sed ab hoc inexpugnabili munimento quantocius disceditote.

1) LARDNER heeft drie jaren in ons land doorgebracht.

LELANDS hoofdwerk tegen de deïsten werd hoogelijk geroemd en de vertaling er van met eene voorrede van den Utrechtschen hoogleeraar BONNET bij ons ingeleid.

Genoeg reeds, om te bewijzen, dat de strijd, die in Engeland over de openbaring en godsdienst werd gevoerd, in ons land met belangstelling werd gadeslagen. Zelfs heeft de predikant bij de Waalsche gemeente te Rotterdam, PIERRE JURIEU, zich in den strijd gemengd en door zijn werk: „la Religion du Latitudinaire,” aan eene machtige partij in Engeland een naam gegeven, dien zij sinds behouden heeft ¹⁾.

Of door die tegenschriften een genoegzaam tegenwicht geleverd werd? Wij gelooven het niet. Heeft LARDNER ook al een werk geleverd, dat de toenmalige twisten in Engeland heeft overleefd en werden ook al door sommige anderen historische bijdragen geleverd van blijvende waarde — de gehalte der apologiën van 't Christendom was in 't gemeen niet bijzonder deugdelijk. Men begon met der tegenpartij concessies te doen, die 't behouden van eigen beginselen haast ondoenlijk maakten. Wanneer men bijv. de werken opslaat van TILLOTSON, die bij velen de achting voor de openbaring heeft weten te behouden, die ook in ons land veel werd gelezen, en wiens gesamentlijke leerredenen in 1728 in 't Nederduitsch werden vertaald, dan hoort men van de rede, van de natuurlijke en redelijke godsdienst haast evenveel spreken als bij een deïst. Wij hebben volgens hem bij het uitleggen der Schrift de voorstelling, die wij daar van

1) JURIEU's werk was gericht tegen BURX, en werd door dezen beantwoord in zijn werk „Latitudinarius Orthodoxus.” Hij spreekt van de „inertiae et calumniae P. JURIEU” en noemt hem: Sanctae theologiae et malignitatis diabolicae Professor.

God vinden, steeds te toetsen aan onze natuurlijke voorstelling van God. Ook gaf hij zich veel moeite om aan te toonen, hoe de geboden des Christendoms redelijk zijn en met het gezond verstand der menschen overeenstemmen. Ook op hem is van toepassing wat THOLUCK in 't algemeen zeide van de Engelsche apologeten ¹⁾. „Sie sind jenem tolln Hausvater ähnlich der über die Dicke Mord und Zeter schreit, während er seinen besten Hausrath selbst zum Fenster hinauswirft. Um die Schale zu retten, geben sie den Kern auf. Weil eben zum Kampf die rechten Waffen fehlen, legen sie auf Vergleich und Handel.“ — Ook hen treft de klacht van OSWALD, een van HUME'S bestrijders: „In vroeger tijden was bijgeloof de heerschende kwaal en besmette deze niet alleen den minderen man maar ook in zekeren graad den geleerde en den verstandige. In onze tijden is het scepticisme aan de orde van den dag, zoodat bijna niemand er zich over schaamt, velen er in roemen en niet weinigen, uitmuntend door gezond verstand en braafheid, er door bezoedeld zijn tot eene hoogte, die bezwaarlijk bestaanbaar is met hun karakter ²⁾.“

1) Ueber Apologetik u. ihre Literatur. Verm. Schriften, I, S. 163.

2) Van TILLORSON zegt HENRI TAINÉ in de „Revue des Deux mondes van 1 Dec. 1861 in een boeiend artikel over den toestand van Englands zeden en letterkunde in de 18e eeuw, p. 538. „Quel style! Et il est partout pareil. Rien de vivant; c'est un squelette sec avec toutes ses attaches grossièrement visibles. Toutes les idées sont étiquetées et numérotées. Les scolastiques n'étaient pas pires. Ni verve, ni véhémence, point d'esprit, point d'imagination, nulle idée originale et brillante, nulle philosophie, des citations d'érudit vulgaire, des énumérations de manuel. La lourde raison raisonnaute arrive avec son casier de classification sur une grande vérité de coeur ou sur un mot passionné de la Bible, l'examine „positivement puis négativement“ y démêle un enseignement, puis un „encourage-

Ook in ons land zijn er opgestaan, die de meeningen der deïsten hebben trachten te verspreiden¹⁾. Tot hen behooren HATZVELD, VAN DER VEEN en PATOT. HATZVELD, van geboorte een Duitscher, hield zich langen tijd op in ons land en gaf in den Haag een werk uit, onder den titel: „La Découverte de la vérité.” Volgens hem is de bijbel een verward boek, een godsdienstsysteem bevattend, dat op geene voortreffelijkheid roemen kan. De schrijvers van den bijbel waren volgens hem pluimstrijkers, die niet meenden wat zij leerden; de Profeten waren bedriegers en de Apostelen verblindden het volk door hunne wonderwerken. Bijna alles, wat zij leerden, was gegrond op inbeeldingen en fantaziën, de aandacht van een verstandig man onwaardig.

De vrienden van de Christelijke godsdienst hield hij voor zotten en raaskallers, en de wijsgeeren, die 't Christendom verdedigd hadden, voor de slachtoffers van godsdienstleeraars. Van hen zondert hij WOLFF uit. Hij zegt, dat deze zijn werk heeft goedgekeurd — eene eer, waarvoor WOLFF beleefdelyk heeft bedankt.

JAN VAN DER VEEN is de schrijver van een werkjen: „De godsdienst zonder bijgeloof, betoogende het geloof der deïsten.” Dit boekjen beleefde een tweeden druk. De schrijver gaat eerst den oorsprong na der engelsche deïsten, en laat zich zeer vijandig uit over de schrijvers

ment” met chaque morceau sous une étiquette, patiemment, infatigablement, si bien que parfois il faut trois sermons complets pour achever la division et le preuve, et que chacun d'eux à l'exorde contient le memento méthodique de tous les points traités et de tous les arguments fournis. Les disputes de notre Sorbonne ne se faisaient pas autrement.”

1) Wij hebben de werken dezer deïsten niet kunnen inzien, en hielden ons daarom aan het verslag, dat YPEX er van geeft in zijne Gesch. der Chr. Kerk in de 18e eeuw. Dl. II bladz. 10—19 en 60—66.

van den bijbel en den Zaligmaker der waereld. Als den inhoud van zijn geloof geeft hij zes artikelen op: Er is één God; deze heeft alles uit niet geschapen en doet alles in 't oneindige voortduren; Hij bestuurt alles naar zijn welbehagen; Hij heeft ieder mensch de kennis ingeplant van deugd en ondeugd, de liefde tot God en den naaste; die zondigt verdient straf en die straf kan slechts worden afgewend door berouw, gebed en goede werken; de ziel is onsterfelijk en mogelijk wordt zij nog eenmaal met het gestorvene ligchaam of een, dat bekwaamer is, wederom vereenigd. Deze zaken, klaarblijkelijk aan HERBERT ontleend, noemt hij de godsdienst zonder bijgeloof. „Men had,” zegt hij, „bij deze moeten blijven, want over de bijvoegselen is toch geen bewijs dan uit de openbaringen, die zoo ligt geloofd als verworpen worden, en maar hier of daar gangbaar zijn.” Aan JEZUS' woorden hecht hij weinig: „Er is ons ook niets aan gelegen, wat een timmerman zich inbeeldde en overkwam.” De apostelen waren volgens hem: „maats zonder geld, fatsoen en schranderheid; die geld, eer, gemak, lof, aanbedding en vermaardheid verwierven en door rijke, fijne, zotte zusters gediend wordende, ligtelijk galg en geesseling wagen konden.” Tegen 't O. T. worden al de bezwaren aangevoerd, die men bij de engelsche deïsten verspreid vindt.

SIMON TISSOT DE PATOT, hoogleeraar in de wiskunde te Deventer, neemt eene plaats in onder de deïstische schrijvers hier te lande, door twee werkjens: „Voyages et aventures de Jaques Massé” en „Lettres Choisies.” In het eerste bestrijdt hij de leer der verzoening door eene fabel van de bijen, niet te verwarren met die van DE MANDEVILLE. — Zij komt hierop neér: „Een koning,

op een eiland in den Oceaan, beval der natuur, om het beste voort te brengen. Deze koning had een groot aantal bijen, die hij overal den honig liet uitzuigen, met verbod nogtans, om zekere soort van bloemen aan te roeren: de koning wilde daaraan zien, of de bijen hem gehoorzaam wilden zijn. Nu gebeurde juist wat de koning vreesde. Eenige bijen werden ongehoorzaam, en wat doet nu de koning? Omdat eenigen ongehoorzaam zijn, wordt hij toornig op allen, en besluit om niet één te verschoonen.

Nu wordt de zoon van den koning een bij, en neemt op zich de straf te dragen, die de bijen verdiend hadden. Hij vliegt in eene der geringste bijenkorven, maar wordt eindelijk vermoord. Tot zijn vader teruggekeerd gaat hij voort den bijen goed te doen. De bijen, die t met hem hielden, werken niet meer dan de andere en bereiden geen beter honig ook. De horsels verhalen onophoudelijk de geschiedenis van 's konings zoon, maar verschillen onderling nog al vaak; hierin komen zij overeen, dat zij de bijen aansporen hun het grootste deel van den honig te geven."

In zijn tweede werk bestrijdt hij de mogelijkheid van eene algemeene opstanding der dooden. Hij heeft daartoe berekend het aantal menschen, die geleefd hebben na de schepping en de hoeveelheid stofs, die vereischt zou worden, om hun allen een lichaam te geven. Hij ontdekte, dat de aarde daartoe geene stof genoeg bevatte en dat aan elk niet meer dan een kinderlichaamtjen zou kunnen worden toebedeeld ¹⁾.

1) Als eene proeve hoe men toen meermalen het geloof aan de opstanding zocht te bestrijden, of haar wezen te verkeerren, kan dienen een boek, waarvan de ietwat langdradige titel aldus luidt: „Euangelium medici, seu medicina

Men ziet hieruit, dat het den Engelschen deïsten reeds toen niet aan bijval ontbroken heeft. Hun invloed zou tot hetgeen wij opnoemden niet beperkt blijven. De fransche pers dier dagen zwogde onder de vertalingen en omwerkingen der geestige sterke geesten, die een strijd tegen de openbaring geopend hebben, even oneerlijk als hij jammerlijk was in zijne gevolgen.

mystica, de suspensis naturae legibus, sive de miraculis, reliquisque *ἐν τοῖς βιβλίοις* memoratis, quae medicac indagini subijci possunt. Ubi per-pensis prius corporis natura, sano et morboſo corporis humani stata, nec non motibus legum, rerum status super naturam, praecipueque corpus hu-manum et animam spectantia, juxta medicinae principia explicantur a BER-NARDO CONNOR, M. D. Amsterdam 1701.

De schrijver wil alles verklaren uit de wet der beweging. Een wonder is geene verbreking, maar eene openbaring van die wet. Volgens hem ontstaat alles uit kleine deeltjens, die, gescheiden en weër vereenigd, nieuwe lichamen voortbrengen, of oude van gedaante doen veranderen. De schrijver weet deze deeltjens, hoe ook verspreid en verstrooid, weër bij elkander te voegen. Zulk eene reünie zal ook plaats hebben bij de opstanding. De lichamen zullen dan niet verrijzen met „die gansche ballast van stof, waarmede zij gestorven zijn, noch met eene gestalte als van een mensch in den besten stand zijns levens, maar alleen met datzelfde lichaam en met dezelfde grootheid van stof, niet meer noch min, waarmede zij geboren zijn.”

De mensch zal alleen opstaan met die deelen en werktuigen, welke ten eenemale tot het leven noodig zijn. Hij zal alsdan eten noch ademhalen.

HOOFDSTUK III.

INVLOED VAN FRANKRIJK.

Tusschen het engelsch deïsme en den geest, die heerscht in de werken der fransche filosofen, is meer dan één punt van verschil.

Kenmerken de engelsche deïsten zich over 't algemeen door een niet te miskennen ernstig streven naar waarheid; gaan zij van gronden uit, en zoeken zij door filosofische argumenten te overtuigen — bij de laatsten vindt men de ergste lichtzinnigheid. Hadden de engelsche deïsten den bijbel althans gelezen voordat zij hem bestrijden gingen — de fransche vernuften toonden al dikwijls niet te kennen wat zij weeren wilden, niet te verstaan wat zij verachtten en verachtelijk poogden te maken. Hadden LOCKE en de zijnen er niet aan gedacht, om 't bestaan van God en de onsterfelijkheid der ziel te loochenen — VOLTAIRE achtte 't geloof aan God wenschelijk als een juk voor 't volk; DIDEROT riep uit: „o Dieu je ne sais si tu es” en vervloekte hem, die het eerst den naam van God had uitgesproken. Hadden de deïsten de noodzakelijkheid verdedigd eener natuurlijke godsdienst, wier gemis

den mensch rampzalig maken zou — in Frankrijk zou 't vonnis over alle godsdienst worden geveld en wat niet uit de natuur kon worden verklaard, geteld worden tot de hersenschimmen, waarover de rede haar „delendum censeo” uitsprak.

Toch is er tusschen deze beiden een onloochenbaar verband. 't Was niet enkel grootspraak der fransche schrijvers, als zij zich op een LOCKE beriepen ¹⁾. Waar eenmaal ons weten beperkt wordt tot het door de zinnelijke ervaring verkregene, daar spoken sensualisme en materialisme in de naaste toekomst; waar 't onnoodige eener openbaring zoo vaak wordt verkondigd, komt men zoo gemakkelijk tot hare onmogelijkheid, en waar de onmogelijkheid eener openbaring beleden wordt, sluipt het atheïsme na — immers wat baat een God, die zich niet heeft geopenbaard, niet openbaren kan? — Zoo is er dan tusschen de engelsche deïsten en de fransche filosofen eene ontwikkeling, of wil men liever een verder afglijden op een hellend vlak, dat eindigt in de diepten der zelfvertwijfeling ²⁾.

1) VOLTAIRE deed dit met niet weinig ophef: „Jamais il ne fut plus ôtre un esprit plus sage, plus méthodique, un logicien plus exact que LOCKE. Il a développé à l'homme la raison humaine, comme un excellent anatomiste explique les ressorts du corps humain. Pour moi, je me vante de l'honneur d'être en ce point aussi simple que LOCKE. — Lettres philos. 5e L. Sur LOCKE.

2) Men zie SCHLOSSERS overzicht van de de fransche litteratuur in de 18de eeuw in zijne Gesch. d. 18de eeuw. LECHLER, t. a. p. p. 445, vermeldt eene klacht van den kardinaal FLEURY over 't verbreiden der Engelsche schriften in Frankrijk. „Ten tijde van 't regentschap (1714—23) is die menigte aanstootelijke boeken over de zee gekomen en Frankrijk werd daarmee overstroomd, of liever al degenen werden vergiftigd, die onder ons aanspraak maken op een krachtigen geest of een scherp blik; van hen

Wij wenschen den geest der fransche bestrijders van 't Christendom in enkele sprekende trekken te schetsen. Van enkele hunner werken een samenhangend verslag te geven is niet wel mogelijk: men vindt er zoo weinig samenhang. Hunne kracht ligt niet in de waarheid hunner praemissen noch in de juistheid hunner deducties. Een stijl die onder zijne bevallige plooiën, ach zoo vele gebreken bedekte, eene roekeloosheid, die werd aangezien voor de verzekerdheid van de overwinning, eene geestigheid welig tierend op een gebied, waar men niets gemakkelijker dan geestig wezen kan, — zie daar de blinkende wapenen waaronder zoo veel zonde zich schuil hield, waarmee in zoo vele harten het geloof aan God en zijn woord werd gedood.

Er heerscht bovendien bij deze schrijvers eene verbaazende eentoonigheid. Wie den inhoud hunner werken samenvat bemerkt het dadelijk. Men kan meêgesleept worden door den stroom der cierlijk vloeiende zinnen, maar als men eene wijle stilstaat en zich afvraagt: Wat wil de schrijver? Wat heeft hij beweerd of bewezen? 't Andwoord luidt bijna altijd hetzelfde: grofheden tegen de geestelijken, vertoogen tegen wonderen en verborgenheden, beschimpingen van apostelen en profeten, verdachtmakingen van JEZUS' en der heiligen karakter, lofzangen op de rede en de natuur. Zoo men afwisseling vindt, zij is daarin gelegen, dat de een 't bestaan van God voor onverschillig, de ander 't voor ongerijmd houdt; dat de een in 't algemeen het leven der zelf-

toch werden deze boeken verslonden." Het kranjsje dat jaren lang bij D'NOUBACH vergaderde (DIDEROT, HELVETIUS, GRAMM en anderen) vormde zelfs eene vereeniging tot het vertalen en verbreiden van deïstische werken en in de Encyclopaëdie vindt men eenige deïstische opstellen vertaald.

zucht, een ander de voldoening al onzer zinnelijke lusten voor het hoogste geluk der menschen houdt. 't Is de verscheidenheid bij een wedstrijd, waar de toeschouwers vragen: wie is het verst gevordord, wie zal 't eerst den eindpaal bereiken?

De overgang van LOCKE tot het materialisme vormt CONDILLAC. Gelijk genoemde engelsche wijsgeer, zocht hij al ons kennen en weten, al de werkzaamheden onzer ziel terug te voeren tot één principe, aan welks werkelijkheid niet kon getwijfeld werden. Hij stelde dat principe in de sensatie. Hij gaf LOCKE niet toe, dat de ziel nog een afzonderlijk vermogen hebben zou, om wat door de zinnen waargenomen wordt en in ons opgenomen, te herhalen en te verbinden. Er is, volgens hem, geen onderscheid tusschen sensatie en reflexie. Met LOCKE bestreed hij 't bestaan van aangeborene begrippen: alles wordt verkregen en wel door ervaring ¹⁾. Bij 't streven om alles tot één principe terug te brengen, ging 't karakteristieke van de menschelijke (vooral de zedelijke) eigenschappen verloren: de eenheid verzwolg ze allen. CONDILLAC meende dan ook, dat de menschen slechts volmaakte dieren waren. Zij hadden voor boven dezen vrijheid en rede, maar ook over deze voorrechten werd zoo vernederend gevonnisd, dat de

1) Locke distingue deux sources de nos idées, la sensation et la reflexion; il seroit plus exact de n'en reconnaître qu'une, soit parce que la reflexion n'est dans son principe que la sensation même, soit parcequ'elle est moins la forme de nos idées que le canal par lequel elles découlent des sensations. Aussi ce philosophe se contente-il de reconnoître que l'ame aperçoit, pense, doute, croit, raisonne, connoit, sent, reflechit: mais il n'a pas senti la nécessité d'en découvrir le principe et la génération, il n'a pas soupçonné qu'elles pourroient n'être que des habitudes acquises. Aangeh. bij TENNEMAN, t. a. p. S. 294.

mensch geen gevaar liep van er zich op te verhoovaardigen. Wat CONDILLAC geene plaats doet nemen onder de volslagen materialisten is, dat hij altijd nog onderscheid maakte tusschen ziel en lichaam, als tusschen iets immateriëels en materiëels. Hij meende zelfs, dat de ziel zonder 't lichaam hetzelfde tot stand moest brengen wat zij nu doet; volgens hem was dit werkelijk ook zoo geweest vóór den zondeval, die den mensch echter afhankelijk heeft gemaakt van zijne zinnen en zijne kennis tot het door de zinnen verkregene beperkt heeft.

Men heeft deze laatste beschouwing van CONDILLAC gelaten aan hare plaats. Opgevat en tot hare uiterste consequentie doorgevoerd werd zijne meening, dat tot het door de zinnen waargenomene alles moet teruggebracht worden, en alles daaruit moet worden verklaard. Vollediger is dit niet ontwikkeld dan in een boek: „Système de la nature ou les lois du monde physique et du monde moral.” Wij zullen van dit werk een eenigzins uitvoerig verslag geven: ex uno discas omnes.

D'HOLBACH — hij toch is de schrijver ¹⁾ — begint met de klacht, dat de mensch de natuur heeft verlaten; daardoor alléen is hij ongelukkig geworden ²⁾. Tot de natuur moet alles worden teruggebracht. De zedelijkheid, meent onze auteur, zal door zijn werk geene schade lijden en de deugd zal hij in hare eer herstellen. De mensch dan is louter stoffelijk (un être purement physique). Aan de natuur dankt hij alles. Toen hij

1) Op 't titelblad staat MIRABAUD, — de ware schrijver er van is naar alle waarschijnlijkheid D'HOLBACH. Andere candidaten van 't auteurschap zijn HELVETIUS en LA GRANGE.

2) L'homme n'est malheureux que parce qu'il méconnaît la nature. Syst. de la Nature. Préface.

haar miskende, vormde hij zich goden, onder wier juk de menschheid te lang heeft gezocht. Hij verheffe zich boven deze vooroordeelen, om weder aan zijne bestemming te beantwoorden ¹⁾. Vraagt men wat hier onder *natuur* wordt verstaan, wij ontvangen de volgende bepaling: „De natuur, in de uitgebreidste beteekenis, is het groot heelal, dat gevormd wordt door de verzameling van de verschillende stoffen en door de verschillende bewegingen, die wij aanschouwen in dat heelal” ²⁾.

Het middel, waardoor onze organen in betrekking treden met wat in of buiten ons bestaat, is de beweging. Alles is in gedurige en gestadige beweging. Van waar de stof? Van waar die beweging? De stof is eeuwig en hare deelen trekken elkander aan, of stooten elkander af, en alzoo zijn liefde en haat de algemeene wetten, de hefboomen der stof. Aan die wet is ook de mensch, als eene massa georganiseerde stof, onderworpen. Hij verandert steeds en dat met noodzakelijkheid. Hij is niet vrij, al maakt hij daarvan den indruk ³⁾. De steen wordt in zijn val onwederstaanbaar getrokken naar de aarde en de mensch wordt in al zijn denken en doen volstrekt bepaald. De brave en de goddelooze *kunnen* niet anders handelen dan zij doen ⁴⁾.

1) „Elevons nous au nuage des préjugés.” Syst. d. l. Nat. I. p. 7.

2) „La nature est le grand tout, qui résulte de l'assemblage des différentes matières, de leurs différentes combinaisons, et des différens mouvements que nous voyons dans l'univers.”

3) „La volonté de l'homme est déterminée secrètement par des causes intérieures, qui produisent un changement en lui; nous croyons qu'elle se ment d'elle même, parceque nous ne voyons ni la cause, qui la détermine, ni le façon dont elle agit, ni l'organe qu'elle met en action.” t. a. p. p. 16.

4) „L'homme constitué ou modifié de la manière qui fait ce que nous appelons un homme vertueux, agit nécessairement d'une façon, dont résulte

't Begrip van noodzakelijkheid vervangt de begrippen van vrijheid en voorzienigheid. Alles volgt eeuwige, onveranderlijke wetten, die door niets verbroken kunnen worden zal niet de natuur zichzelf vernietigen ¹⁾).

De mensch in die natuur levend, tot haar behoorend, wordt door velen gesplitst in een geestelijk en in een physisch wezen. Ten onrechte. De mensch is een geheel van stof, eene levende massa, die steeds verandert, dat is, die denkt, die voelt, die de funkties verricht, eigen aan de leden van het menschelijk geslacht. Hij, die de ziel scheidt van 't ligchaam, schijnt de hersenen des menschen te scheiden van den mensch zelven. Daarom doet hij dwaas, die 't lijdend menschedom troosten wil en genezen met godsdienst of moraal — de geneeskunst is de sleutel tot het menschelijk hart ²⁾). De ziel is niet anders dan de hersenen. Uit dier werking moet het denken, 't geheugen, de verbeelding, 't oordeelen, willen, handelen verklaard worden. 't Loochenen der onsterfelijkheid volgde noodzakelijk uit deze beginselen. De dood ontbindt de stof, voor een tijd tot een geheel vereenigd.

le bien-être de ses associés, celui que nous appelons méchant, agit nécessairement d'une manière dont résulte leur malheur. Leurs natures et leurs modifications étant différentes, ils doivent agir différemment; le système de leurs actions, ou leur ordre relatif est dès lors essentiellement différent." t. a. p. p. 63.

1) „Quant à ce que l'on nomme des *miracles*, c'est à dire des effets contraires aux lois immuables de la nature, on sent, que de telles oeuvres sont impossibles, et que rien ne pourrait suspendre un instant la marche nécessaire des êtres, sans que la nature entière ne fut arrêtée et troublée dans sa tendance." t. a. p. p. 60.

2) „Si l'on consultait l'expérience au lieu du préjugé, la médecine fournirait à la morale la clef du coeur humain, et en guérissant le corps, elle serait quelquefois assurée de guérir l'esprit." t. a. p. p. 123.

De liefde tot het leven, de zucht om voort te bestaan schiep den zoeten droom der onsterfelijkheid. De priesters, wier spekulatiën op dat geloof aan een leven na dit leven vooral gegrond waren, versterkten de menschen in hun waan; duizenden werden meôgesleept — maar 't blijft er bij: 't sterven is slechts een losmaken van den band, door de natuur zelve gevlochten ¹⁾). Zelfmoord is dan ook zeer goed te verdedigen. De mensch leeft om gelukkig te zijn; is hij 't niet — wat verhindert hem een eind te maken aan zijn bestaan? Immers is hij alreeds gestorven ²⁾)?

't Bestaan van God kan in het système de la nature evenmin verdedigd worden. Hoe kwam de mensch aan de gedachte van een God? 't Gevoel van onvoldaanheid, volksrampen, vrees, natuurtooneelen zijn de oorzaken van 't geloof aan wezens, hooger dan de stof en de stof beheerschend. De mensch kon zich niet begripen, dat de natuur, die voor hem bestond, tegen hem zich keerde, tenzij ze beheerscht werd door eene macht sterker dan zij. Daarbij kwam de gedachte aan straf, en zóó heeft de vrees de goden gebaard ³⁾). De

1) „Pauvre mortel égaré par la crainte! Après ta mort tes yeux ne verront plus, tes oreilles n'entendront plus; du fond de ton cerveau tu ne seras point le témoin de cette scène, que ton imagination te représente aujourd'hui sous des couleurs si noires. Mourir c'est cesser de penser et de sentir, de jouir et de souffrir, tes idées périront avec toi. Pense à la mort non pour alimenter tes craintes et ta mélancolie, mais pour t'accoutumer à l'envisager d'un oeil paisible et pour te rassurer contre les fausses terreurs, que les ennemis de ton repos travaillent à t'inspirer.” t. a. p. p. 264.

2) „Si l'homme ne peut supporter ses maux, qu'il quitte un monde, qui désormais n'est plus pour lui qu'un effroyable désert. La mort est l'unique remède du désespoir.” t. a. p. 302.

3) „Ce fut dans le sein de l'ignorance, des alarmes et calamités, que

natuur en de elementen waren de eerste goden, die men vereerde. Dichters gaven dezen zinnelijke vormen, stelden ze als personen voor, en zóó werd de natuur onderscheiden van de kracht, die in haar woont. Die kracht werd geest, God genoemd. Aan eigen organisme ontleende de mensch de trekken voor het beeld van dien grooten Geest — de theologen zijn de ergste anthropomorfisten.

Waar echter de natuurkennis helderder wordt, krimpt het gebied van 't onzienlijke meer en meer in; de beschaafde mensch houdt op bijgeloovig te wezen, d. i. gelooft niet meer aan 't bestaan van een God.

Vraagt men, wat bij D'HOLBACH maatstaf is bij onze bepaling tusschen waarheid en onwaarheid, zoo is 't antwoord, dat hij niets aanneemt, wat niet verklaard en gedemonstreerd kan worden. Zóó toetst hij al de bewijzen over 't bestaan van God; allen worden te licht bevonden — derhalve er is geen God.

Wat uit deze beschouwing van den mensch volgen moest — ligt voor de hand. We behoeven dit niet aan te wijzen. Verdiensten zijn aan dit werk vooral aan zijn polemisch deel niet te ontzeggen. De stijl is boeiend, de voorstelling en rangschikking der argumenten overrompend.

les hommes ont toujours puisé leurs premières notions sur la divinité. D'où l'on voit qu'elles durent être ou suspectes ou fausses et toujours affligeantes. Nous voyons que partout les peuples ont tremblé et que c'est en conséquence de leurs craintes et de leurs malheurs qu'il se sont fait des dieux nationaux, ou qu'ils ont adopté ceux qu'on leur apportoit d'ailleurs. L'idée de ces agens si puissans fut toujours associée a celle de la terreur; leur nom rappela toujours à l'homme ses propres calamités ou celles de ses pères." t. a. p. Tom. II, p. 8.

De opgang, dien het maakte was groot; in korten tijd werd de eerste oplage van 4200 exemplaren uitverkocht. „De schrijver van 't *Système de la nature*,“ zegt VOLTAIRE ¹⁾, „heeft het voordeel genoten, dat hij gelezen kon worden door geleerden, onwetenden en vrouwen; hij heeft dan ook in zijn stijl verdiensten, die SPINOZA niet had: dikwijls helderheid, soms welsprekendheid.”

D'HOLBACH was de eenige niet, die 't bezit eener ziel ons meende te moeten ontzeggen. Hij had vele volgelingen en met hem instemmenden. Niemand deed dit koelbloediger dan LA METTRIE. Toen zijne patienten (hij was geneeskundige van beroep) over hem ontevreden werden, wijdde hij zijne krachten aan de filosofie. Zijn „*l'homme machine*,“ „*l'homme plante*,“ „*l'art de jouir*,“ zijn eenige zijner recepten voor het in zijn oog zoo kranke menschedom. Zijne geneesmiddelen zijn prikkelend; hij was een geestig en pikant schrijver. Atheïsme beval hij ten sterkste aan. Wat men gewoonlijk voor geestelijke functiën der menschen hield, verklaarde hij voor uitingen van een bloot fysiek organisme. Met het lichaam is de ziel krank; ontleedkunde voert tot de kennis van wat men ziel noemt. Wij denken, wij zijn eerlijke, vrolijke, dappere lieden, zoo onze machine maar goed wordt opgewonden. Soms zou men denken, dat de ziel in de maag woont ²⁾. Een opvolgen onzer zin-

1) Diction. philos. art. Dieu. „L'auteur du *Système de la nature* a en l'avantage de se faire lire des savans, des ignorans, des femmes; il avait donc dans le style des mérites, que n'avait pas SPINOZA: souvent de la clarté, quelquefois de l'éloquence, quoiqu'on puisse lui reprocher de répéter, de déclamer et de se contre-dire comme tous les autres.”

2) LA METTRIE scheen dit wel voor 't waarschijnlijkst te houden; niemand leefde meer voor zijne maag dan hij — hij stikte bij 't nuttigen van een pasteitjen.

nelijke lusten vond hij dan ook allezins aanbevelenswaardig ¹⁾.

Eene geregelde bestrijding van alles, wat met het geloof aan God en onsterfelijkheid verbonden was, leverde de bekende Encyclopaedie. DIDEROT, HELVETIUS, D'ALEMBERT, D'HOLBACH, GRIMM, zijn de talentvolle en van wetenschap niet ontbloote hoofd-redakteurs geweest van dit monument van 't naturalisme.

Waar zoo over alles, wat niet uit de natuur kon verklaard worden, de staf werd gebroken, daar liet zich geene ingenomenheid verwachten met de openbaring. Dat deze zich dus niet vertoonde is natuurlijk. Maar dat zij, die de hand tegen haar ophieven, zich zóó verlustigden in hun onheiligen afkeer, dat hun oog zoo onrein, hunne bedoeling zoo onedel is geweest, dat laat zich nooit verdedigen. We deelen enkele uitspraken uit die dagen mede over bijbel, bijbelsche personen en Christelijke godsdienst.

De schrijver der „Théologie portative” ²⁾, wil de godgeleerdheid brengen onder 't bereik (à la portée) van iedereen. Hij heeft wat hij zeggen wilde alfabetisch geschikt. ABRAHAM wordt aldus geteekend: „Il mentit, il se roгна le prépuce et montra tant de foi, que si un ange n'y eut mis la main, il coupoit la jugulaire à son

1) Hoe hij dacht over 't bestaan van God blijkt uit de volgende woorden: „Il est égal pour notre repos, que la matière soit éternelle ou qu'elle ait été créée; qu'il y ait un Dieu ou qu'il n'y en ait pas. Cependant l'univers ne sera jamais heureux, à moins qu'il ne soit *athée*. Si l'athéisme étoit généralement répandu, toutes les branches de la religion seraient alors détruites et coupées par la racine. Plus de guerres théologiques; plus de soldats de religion, soldats terribles. — L'homme machine.

2) Londres 1768. De voorrede is eene snijdende invective tegen de priesters.

filz, que le bon Dieu, pour badiner, lui avait dit d'immoler." PETRUS wordt gekarakteriseerd als een „pauvre pêcheur, fort bête, qui fit une très belle fortune. Il devint le premier des apôtres à cause de son beau nom, qui fournit à son maître l'occasion de déployer son esprit en faisant un calembour, sur lequel est fondée la cuisine du très saint Père." DAVIDS leven wordt ontleed in een boekjen: „DAVID ou l'homme selon le coeur de Dieu ¹⁾." De tragédie, die dit stukjen besluit, bereikt het toppunt van frivoliteit. PETRUS' geschiedenis wordt voorgesteld in BOULANGER'S „Dissertation sur la vie de St. PIERRE." Aan dezelfde kritiek wordt het werk van PAULUS onderworpen in: „Examen critique de la vie et des ouvrages de St. PAUL ²⁾." Ontevredenheid over te geringe belooningen, die hij ontving van de priesters voor zijn spioneren, wordt hier als het motief opgegeven van PAULUS' overgang tot het Christendom.

Het heilig beeld van JESUS werd zelfs niet ontzien, en de geschiedenis van zijn leven voorgesteld op eene wijze, die van de grofste onreinheid des harten getuigt. Men leze de „Histoire Critique de JESUS CHRIST ou analyse raisonnée des Evangiles." 't Motto, dat de schrijver gekozen had, luidde: „Pudet me generis humani, cujus mentes et aures talia ferre potuerunt." Als een voorbeeld, hoe dáár met de verhalen der Evangeliën gehandeld wordt, zou kunnen dienen de parafrase, die wordt gegeven van des Engels groetenis aan MARIA. De kiesheid verbiedt ons echter hier de beschrijving over te nemen,

1) Londres 1768. BOULANGER nam LALANDE'S uitspraak over: „J'ai parcouru toutes les contrées de l'univers et n'ai trouvé Dieu nulle part."

2) Londres 1770. Tot motto koos zich de schrijver Hand. XXVI: 4.

hoe MARIA het hof wordt gemaakt en hare ontrouw aan JOZEF wordt voorgesteld als een spel met haren armen verloofde gespeeld, wien men door droomen alles kan doen gelooven. De schrijver had bovendien de onbeschaamdheid aan zijne woorden deze opmerking toe te voegen: „On trouvera que l'on a eu le plus grand soin d'y ménager la pudeur des jennes personnes, qui pourraient lire ce récit.” Bij 't verhaal van de vervalsching der Evangeliën door VICTOR TUNUNENSIS wordt aangeteekend: „En un mot dans tous les tems, des chrétiens soit orthodoxes, soit hérétiques se sont pieusement occupés à tromper les simples.” In een boekjen: „Examen critique des apologistes de la Religion chrétienne,” (de titel vermeldt als schrijver Mr. FRERET) ¹⁾ wordt ontkend, dat het Christendom de waceld heeft vooruitgebracht. Zijn opgang wordt toegeschreven aan 't voorbeeld der Vorsten. Ons vaderland onder Prins WILLEM I wordt als voorbeeld geciteerd: „les sujets se laissaient bientôt entrainer par l'exemple du Prince.” Een geschrift, dat wij reeds genoemd hebben ²⁾, eindigt aldus: „Si l'on demande ce que l'on peut substituer à une Religion, qui de tout tems n'a produit que des effets funestes au bonheur du genre humain; nous dirons aux hommes de cultiver leur raison, qui bien mieux que des systèmes absurdes et trompeurs leur procurera le bien-être et leur fera sentir le prix de la vertu.”

Wil men deze en daarmoê samenhangende gevoelens nader ontvouwd zien, men kan ze tot verzadigens lezen in: „Recherches sur les Miracles ³⁾,” „Pensées philoso-

1) Londres 1767.

2) Hist. Crit. de J. C.

3) Londres 1773.

phiques 1),” „Dictionaire philosophique 2),” „La fausseté des miracles 3),” „Israël vengé par ISAËC OROBIO 4),” „Lettres à Eugénie ou préservatif contre les préjugés 5),” „Lettres Chérakicziennes 6),” Abrégé de l'histoire ecclésiastique de Fleury 7),” „Doutes sur la religion, suivies de l'analyse du traité théolog-politique de SPINOSA 8),” „De la tolérance dans la religion 9),” „l'Enfer détruit ou examen raisonné du dogme de l'Eternité des peines 10),” „Le monde, son origine et son antiquité 11),” „Recherches sur l'origine du Despotisme oriental 12),” en wat er verder nog achtergebleven is van deze overstroming.

1) Aux dépens de la compagnie. A la Haye 1756.

2) Londres 1770. Septième édition revue par l'auteur.

3) Zonder jaartal. JEZUS wordt er in vergeleken met APOLLONIUS van Tyana.

4) Londres 1770. OROBIO was een Spaansche jood, die had trachten aan te toonen, dat de Messiasvoorspellingen in JEZUS niet vervalld waren.

5) Londres 1768. Over de onsterfelijkheid wordt er gezegd: „Le dogme de l'immortalité de l'ame n'a rien de consolant dans la Religion chrétienne, au contraire il est fait pour remplir le cœur d'un chrétien conséquent à ses principes d'amertumes et d'alarmes continuelles.” De dood wordt beschreven als: „un port assuré contre les misères de la vie; cette mort terrible n'est rien, elle sera suivie ni de la mémoire des plaisirs passés ni de regrets, ni de peines. En daarom: „Vivez heureuse et tranquille, aimable Eugénie!”

6) De geheele titel luidt aldus: „Lettres chérakicziennes, mises en François de la traduction Italienne par J. J. RUFUS, sauvage Européen. A Rome, de l'imprimerie du Saint collège de la propogande, par ordre en forme de brevet de sa sainteté CLEMENT XIII. 1769.

7) Bern 1767. De titel is eene mystifikatie. Met den geest heerschend in de werken van den beroemden kardinaal, heeft dit werkjen niets gemeen.

8) Londres 1767.

9) Londres 1769. De auteur noemt zich CRELLIUS.

10) Londres 1769.

11) Londres 1778.

12) Londres 1778. Men kan niet op de waarheid aan van de opgenoemde plaatsen, waar deze boeken zouden zijn in 't licht gegeven. 't Is niet onwaarschijnlijk, dat sommige er van in ons land gedrukt zijn. Wij waren in de

Is dit nu, zoo vraagt men, de geest, die de franche wijsgeeren bezielde? VOLTAIRE heeft toch niet het bestaan van God bestreden, en welk eene hulde heeft ROUSSEAU niet aan JESUS gebracht! We willen een oogenblik stilstaan bij deze mannen, om te doen zien, hoe zij niet minder schade aan de zaak der openbaring hebben toegebracht dan de schrijvers, die wij tot heden noemden. Is 't altijd moeielijk een mensch te doorgronden, dubbel moeielijk is het te vonnissen over de beide laatstgenoemden, wier tijd en persoon van zoo bijzonderen aart zijn geweest. Hen te veroordeelen als de goddeloozen onder de goddeloozen zonder meer gaat niet aan; hen hemelhoog te verheffen, bedwelmnd door hun talent, verblind door hunne drogredenen, nog minder. Er moet iets goeds in hun streven zijn geweest, hoe hadden zij anders zich staande gehouden? En toch, lettend op den totaal-indruk, dien hunne verschijning maakt, meenen wij dat uit hen altans voor de openbaring niets goeds komen kon.

We willen niet gewagen van VOLTAIRE'S onzedelijke werken, en zijne reeds zoo vaak verfoeide „Pucelle d'Orléans,” laten wij hier met ruste. Op zichzelf heeft hij daarmee de openbaring niet benadeeld: reeds 't zedelijk gevoel oordeelde hem. Heeft hij dan systematisch den bijbel bestreden, op historische en wijsgeerige gronden de mogelijkheid eener openbaring ontkend of hare overbodigheid met kracht van redenen betoogd? Niets van dat alles. Wat eenigzins dengdelijke en bondige redenering kosten moest, heeft VOLTAIRE vermeden.

gelegenheid deze genoemde boekjens te leeren kennen op de Utrechtsche bibliotheek, die eene fraaie verzameling dier literatuur bezit.

Hij sloeg een weg in, die gemakkelijker en meer doeltreffend was. Tegen den bijbel opende hij — men zou het kunnen noemen — een tirailleur-vuur. Waar er maar eenigzins gelegenheid toe bestaat, wordt er een schot gelost tegen een boek, eene zinsnede, een persoon uit de Schrift. 't Geheel dier betooningen van vijandschap werd eenigzins samengevat in zijn „Bible enfin expliquée.” Wil men eene proove, wij voeren het volgende aan: „God schiep een man en eene vrouw, en dat wel, nadat het geheele werk der schepping voltooid was; en God nam eene rib van den man, om de vrouw te scheppen. Dit was waarschijnlijk eene van de korte ribben, want indien ADAM er eene van de lange was kwijt geraakt, zou 't voor hem te gevaarlijk zijn geweest. 't Is waar, wij kunnen wel niet begrijpen dat, toen God ADAM eene rib uit het lijf rukte, deze zulks niet gevoeld heeft, maar het wordt ons inmers geopenbaard en dat moet ons genoeg zijn.” „ABRAHAMS nakomelingen, in het geslacht van JAKOB, toen nog overig, moeten in het oog van oordeelkundigen, een verfoeielijk aanzien hebben, maar Gods wegen zijn niet onze wegen.” Bij Matth. I: 18 en 19 teekent hij aan: „Men vindt in 't Evangelie van JAKOBUS, dat op de aanklacht van JOZEF tegen zijne vrouw MARIA, de Hoogepriester hun beiden te drinken gaf van het jaloeziewater en dat JOZEF, bemerkend dat haar schoot niet zwaarder werd, haar weder tot zich nam. Maar wij zullen ons in die verborgenheden van Gods menschwording niet dieper inlaten, wij hebben te veel eerbied voor verborgenheden, om er van te spreken.”

Genoeg reeds om ieder te doen zien, wat wij wilden, dat gezien werd. Er is bij een lichtzinnig en meestal onkundig publiek geen zekerder weg om den bijbel te

bestrijden, dan de overvloed van zulke aartigheden. Verried VOLTAIRE vaak zijne onwetendheid¹⁾, de toon, dien hij aansloeg scheen er te hooger door te worden, zijne spotternij te grover. Met zijn meesterlijk gemakkelijken stijl en zijn in de kunst van belachelijk te maken volleerden geest, behandelde hij de heiligste geschiedenissen, gelijk de koude nachtvorst valt op de jeugdige bloesems: hij liet slechts verwoesting na. Wij willen niet vervallen in pathetische uitroepen over de jammeren, die VOLTAIRE heeft gesticht en de zielen niet trachten te tellen, door hem van haren vrede beroofd — dat en hoe hij den bijbel bestreden heeft, meenen wij genoegzaam te hebben aangetoond.

Op welke wijze heeft ROUSSEAU de openbaring bestreden? Geheel anders dan VOLTAIRE. Deze heeft zich wel eens vrolijk gemaakt over den grooten „JEAN JACQUES;” hij heette hem „un petit bon homme,” en verklaarde hem onrijp voor waarheid en redenering²⁾. Die strijd tusschen deze beiden laat zich gemakkelijk begrijpen: VOLTAIRE was een spotter, ROUSSEAU een dweeper. Waarmee dweept JEAN JACQUES? Met de deugd, de rede, de natuurlijke godsdienst, den bijbel, met CHRISTUS, met al wat edel is en goed. En hoe kan deze den bijbel bestreden hebben? Men kan ook vragen, hoe hij

1) De onwetendheid van VOLTAIRE in zaken, waarover hij toch zoo dikwerf sprak, was groot. Wat het woord pentateuch beteekende, schijnt hem onbekend te zijn geweest. „Nous sommes convaincus, que si les livres de MOÏSE et de JOSUE et le reste du Pentateuque etc. Phil. de l'hist. p. 221. 't Woord Messias omschreef hij aldus: „Messiah en Hébreu, CHRISTUS ou Celomnos en Grec.” Hij verkeerde ook in de meening dat de tempel van SALOMO door de Romeinen was verwoest. Over zijne werken en zijn karakter is streng geoordeeld door BUNGENER in zijn: Voltaire et son temps.

2) Dictionnaire philosophique in 't artikel: PRÈRE le grand.

een meisje schetst (in de Nouvelle Héloïse) dat hare eerbaarheid veil heeft, en hoe hij haar toch noemt een engel van reinheid en deugd; hoe hij, die zijne kinderen te vinding legde, een boek schreef over de opvoeding; hoe hij, die zoo bij de deugd zwoer, in leven en karakter smetten vertoonde, die de gedachte aan reinheid buiten sluiten? Dat hij tot zulke vragen aanleiding heeft gegeven is zijne verderfelijkheid geweest. Waar dezelfde persoon de deugd hemelhoog verheft en haar in zijn wandel met voeten treedt, wordt hij de gevaarlijkste vijand der deugd; waar het bovenmenschelijk karakter van JEZUS wordt verheerlijkt, de Evangeliën worden voorgesteld als van Goddelijken luister bestraald en door denzelfden man wordt gezegd: dit zelfde Evangelie is opgevuld met ongelooflijke dingen, die lijnrecht inloopen tegen 't menschelijk verstand, daar wordt op de Evangeliën de gevaarlijkste aanval gedaan. ROUSSEAU is een geheel van tegenstrijdigheden. Hij toont dit te wezen ook in zijne uitspraken over de openbaring. Hij betwijfelt de mogelijkheid, dat een boek in een zoo verheven smaak geschreven, maar tevens zoo eenvoudig opgesteld, het voortbrengsel van menschen wezen kan, om later óf de onzekerheid eener openbaring, óf hare onnoodigheid te betoogen. Wordt de godsdienst van JEZUS, zoo als ze in de Evangeliën geschilderd wordt, hier door hem als niet uit den mensch bewonderd, ginds verklaart hij „dat alle godsdiensten goed zijn, wanneer God maar op eene betamelijke wijze gediend wordt.” Verklaart hij nu eens de Gereformeerde kerk „de bonne foi” voor oerbiedwaardig en heilig, dan weder sluit hij alle boeken om zijn oog slechts te openen voor het boek der natuur. Hare stem wil hij dan alleen beluisteren, de

wenken der rede slechts volgen, beter doende dan zij, die eene openbaring huldigen, die den mensch wreed maakt en trotsch, vuur brengend en het zwaard. Minder wankel zal hij bij velen de openbaring maken, die haar doorgaande, stelselmatig bestrijdt, dan hij, die haar nu eens verheft om haar dan weêr verre van zich te werpen. En dit te meer als het geschiedt in eene taal, zoo wegslepend als die van ROUSSEAU, zoo bezield en welsprekend. Hij maakt dikwerf den indruk van te lijden onder de smarten des twijfelens ¹⁾, en weet daardoor de

1) „A l'égard de la révélation, si j'étois meilleur raisonneur ou mieux instruit, peut-être sentirois-je sa vérité, son utilité pour ceux, qui ont le bonheur de la reconnoître; mais si je vois en sa faveur des preuves, que je ne puis combattre, je vois aussi contre elle des objections, que je ne puis résoudre. Il y a tant de raisons solides pour et contre, que ne sachant à quoi me déterminer, je ne l'admets, ni ne la rejette; je rejette seulement l'obligation de la reconnoître, parceque cette obligation prétendue est incompatible avec la justice de Dieu, et que loin de lever par là les obstacles au salut, il les eût multipliés, il les eût rendus insurmontables pour la plus grande partie du genre humain. A celle près, je reste sur ce point dans un doute respectueux. Je n'ai pas la présomption de me croire infallible: d'autres hommes ont pu décider ce qui me semble indécis; je raisonne pour moi, et non pas pour eux; je ne les blame ni ne les imite: leur jugement est peut-être mieux que le mien: mais il n'y a pas de ma faute si ce n'est pas le mien.” — Men leest deze woorden in de „Confession d'un vicaire Savoyard,” die hij, zooals bekend is, heeft ingelascht in zijn *Emile*. Wanneer men het hier door hem gezegde ontleedt, ziet men onder den mantel der schroomvalligheid de meest besliste verwerping der openbaring. — ROUSSEAU's bestrijding van de noodzakelijkheid en de bewijskracht der wonderen is ten onzent algemeen bekend. Het „que d'hommes entre Dieu et moi!” wordt zeer geroemd. Bij de verwerping van de feiten en de gelijktijdige lofredenen op de leer des bijbels komt ons deze uitspraak van SÖTHER voor den geest: „Het valt aan ieder in het oog, hoe in de beide afdeelingen van het belangrijk werk (O. en N. T.) de voordracht van geschiedenis en leer innig verbonden is, en hoe de eene meer misschien dan in eenig ander geschrift, de andere te gemoet en te hulp komt.”

harten zijner lezers te winnen; aan de onzedelijkste schilderingen weet hij een waas van zedelijkheid te geven; hij boezemt belang in voor zijn persoon, schokt en roert, en met hem meêgesleept in de wieling zijner overspannen gedachten, ontwaakte menigeen verre van godsdienst en zedelijkheid. 't Is hem nagegeven¹⁾, dat hij uit Christenen menschen vormde, hoe slecht moeten de Christenen zijn geweest, als de menschen van ROUSSEAU hen overtroffen!

Werden deze geschriften in ons land bekend? Gelijk bij de werken der Engelsche deïsten, willen wij doen zien, hoe vele bestrijders van 't Christendom in Frankrijk hier hunne werken uitgaven, terwijl ten overvloede nog vele dier geschriften in onze taal werden overgebracht.

DES LANDES gaf te Amsterdam uit zijn: „*Reflexions sur les grands hommes, qui sont morts en plaisantant.*” Hoe gerust men zonder godsdienst sterven kan, wordt hier betoogd uit het voorbeeld van menschen, die vrolijk en vol genot den dood afwachtten. Blijkbaar onder den invloed staande der Engelsche deïsten gaf de zogenoemde jufvrouw HUBERT te Amsterdam in 't licht haar: „*Lettres sur la Religion, essentielle à l'homme, distinguée de ce qui n'en est que l'accessoire* (1738).” Zij beleed slechts aan een God te gelooven, aan eene wijze voorzienigheid en aan de onsterfelijkheid der ziel. Zij ontkende de noodzakelijkheid eener openbaring en de bewijskracht der wonderen, verklarende aan de natuurlijke godsdienst genoeg te hebben. TOUSSAINT liet zijn werk „*Les moeurs*” tweemaal (1755 en 1777) drukken

1) Door SCHILLER.

te Amsterdam en zijn „Eclaircissement sur les mocurs” terzelfde plaatse in 1762. Hij schreef zoo wel voor Mohammedanen als voor Christenen, betoogend de genoegzaamheid der natuurlijke godsdienst. De *PRADES* die wegens zijne theses, welke hij ter verkrijging van het baccalaureaat in de godgeleerdheid verdedigd had, door de Sorbonne veroordeeld werd, liet in 1753 te Amsterdam zijne Apologie drukken. Hij had gesteld, dat het Christendom niet anders was, dan de godsdienst der rede, en dat men *JEZUS'* wonderwerken gevoegelijk met die van *AESCULAPIUS* vergelijken kon. *D'ARGENS* die een zwerfend leven leidde, tot dat hij rust vond in de Akademie der wetenschappen van den *Roi-philosophe*, verklaarde gedrukt te gaan onder de bezwaren tegen de openbaring, zoodat hij liever zijne rede volgde. Hij schreef in ons land zijn werk „*Lettres Juives et Cabalistiques.*” Verscheidene zijner werken, zoo als zijne „*Philosophie du bon sens*” werden vertaald. Van de vele volledige uitgaven van *LA METTRIE'S* „*Oeuvres philosophiques,*” verscheen er eene te Amsterdam in 1764. In ons land verschenen meerdere werken van *MIRABAUD*, wien de vervaardiging van 't „*Systeme de la nature*” wordt toegeschreven, bijv. zijne „*Opinions des Anciens sur les Juifs en reflexions impartiales sur l'Evangile.*” Zelfs vonden wij (*HASE* zegt het) dat niet Londen, maar Amsterdam de plaats is, waar 't „*Systeme de la nature*” werd uitgegeven. *HELVETIUS'* werk „*de l'Esprit,*” verscheen te Amsterdam in 1759 en van *DIDEROT* zagen hier te lande het licht de „*Pensées philosophiques. Piscis hic non est omnium.*” la Haye 1746 en „*Recueil philosophique.*” 1770.

Bij *VOLTAIRE* komt het ons overbodig voor op te noemen, welke zijner werken hier te lande of in de

fransche of in de nederduitsche taal gedrukt zijn. Hij genoot groote populariteit, en van geen fransch filosoof zijn de werken meer algemeen verspreid en gelezen — half Europa heeft overvloediglijk hem haar hulde geofferd, en ons land bleef niet achter. ROUSSEAU'S „Emile,” in Frankrijk door den scherprechter verbrand, werd uitgegeven te Amsterdam. Te Amsterdam verscheen in 1762 „t Contrat social ou principes du droit politique.” In 1776 verscheen hiervan te Harlingen eene vertaling onder den titel „het Verbond der maatschappij.” Ook de „Lettres écrites du montagne” verschenen in onze Hoofdstad. Van VOLNEY'S werk „les Ruines” zagen hier te lande drie vertalingen het licht, ééne te Amsterdam, ééne te 's Hage en ééne te Delft. VOLNEY had veel werk gemaakt van de studie der Indische en Parsische godsdienstleer. Hij verklaarde daaruit den oorsprong der christelijke godsdienst. CHRISTUS zou, volgens hem, de westersche vorm wezen van 't parsisch woord Chris, een naam van de zon, en JEZUS zou hetzelfde wezen als Yes, een naam, die men ook gaf aan BACCHUS. CHRISTUS en BACCHUS hadden, volgens VOLNEY, in hun leven veel overeenkomst.

Genoeg reeds om aan te toonen, dat onze landgenooten ook met de werken der fransche bestrijders van 't Christendom in onmiddelijke aauraking kwamen. Meer nog dan dit het geval is geweest met de produkten der engelsche deïsten, werd de kennis hunner werken en van hun leven algemeen verspreid door de verslagen der vele tijdschriften. Van VOLTAIRE werd, om iets te noemen, gesproken in de „Nieuwe hedend. Bibliotheek,” VIII, in de „Vaderl. Letteroefeningen van 1770 en 1785,” in de „Nieuwe Vaderl. Bibliotheek,” III en IV. Zijne

levensbeschrijving werd vertaald in 't Nederduitsch en bijdragen er toe wel werden geleverd in de „Hedendaagsche Vaderl. Letteroefeningen,” DL. VI. Over HELVETIUS kan men nazien de „Vad. Lett. voor 1776,” en over D'ARGENS hetzelfde tijdschrift voor 1772. De „Nederl. Letterverlustingen,” I, leveren bijdragen tot de kennis van TOUSSAINT en over ROUSSEAU kan men 't een en ander vinden in de „N. Vaderl. Bibl.” I. Ditzelfde tijdschrift gaf van VOLNEYS werk eene uitvoerige inhoudsopgave.

Deze tijdschriften handelden hierin naar den tijdgeest. De filosofische — immers zoo werden zij genoemd — vraagstukken, door de fransche vrijgeesten behandeld, werden gesteld aan de orde van den dag. Onze voorouders hielden wel van wat meer verlichting en nieuwe „fraaie” denkbeelden. En dat het den profeten er van aan eene goede ontfangst ten onzent niet ontbrak, bewijst hun menigvuldig verkeer in onze gewesten. LA METTRIE, na in Frankrijk alle achting verloren te hebben, ging als martelaar der vrijheid naar Holland, en van daar naar Berlijn, om als lector op te treden van den Koning ¹⁾. DE PRADES en D'ARGENS maakten denzelfden „gang door de christelijke waereld.” MANDEVILLE, de bekende schrijver van de „fabel der byen,” is een landgenoot. VOLTAIRE ontweek in 1723 binnen onze grenzen de BASTILLE, en schoon hij ons land vaarwel zeide met het bekende:

Allez canaux, canards, canaille,
Je n'ai rien vu chez vous, qui vaille,

1) Dat deze van zijn lector geene bijzonder groote gedachten had, kan blijken uit het grafschrift dat hij voor hem stelde: Ci git la Mettrie, petit philosophe, médiocre médecin et grand fou.

heeft hij toch nog meer dan eens ons vaderland bezocht ¹⁾.

We meenen genoeg gezegd te hebben tot kenschetsing van den geest der fransche wijsgeeren en op voldoende wijze te hebben aangetoond, dat ons vaderland niet onbekend bleef met wat tegen de openbaring in Frankrijk werd geschreven. In welken zin hebben zij de achting voor de schrift verminderd? Het is, wij hebben het reeds gezegd, niet door wetenschappelijke aanvallen geweest, dat zij 't geloof aan de oirkonden des Christendoms ondermijnd hebben. Niet één der godgeleerde wetenschappen heeft aan één hunner verplichting en nieuwe gedachten moeten bij hen niet worden gezocht. Dit is de grootste schade door hen aangericht, dat zij onder 't volk een geest van lichtzinnigheid verspreid hebben, die alle gevoel van godsdienst bluschte en blusschen moest. De dienst toch der rede, die zij onder allerlei schoonklinkende namen zochten aan te bevelen, zal men wel geene vergoeding kunnen heeten voor 't Christendom en de vrijheid door hen gepredikt niet verkiesen boven die, waartoe CHRISTUS de zijnen geroepen heeft!

Zoo men de werken van LA METTRIE en andere materialistische geschriften dier dagen leest, staat men er eerst over verbaasd, hoe de mensch zoo godwillig zich

1) Wij vonden bij YPEY (Gesch. d. Chr. kerk in de 18de eeuw, Dl. III, p. 46) de volgende ontmoeting van VOLTAIRE verhaald: Toen hij 't werkje „Element de la philosophie de Newton” van den Leydschen Hoogleraar 's GRAVESANDE, dien hij in onze republiek was komen opzoeken om het hem te laten beoordeelen, terug ontving, betuigde deze man zijn groote bewondering, dat hij zaken, die voor geen taalsieraad vatbaar schenen, met zooveel aangenaamheid had weten uit te drukken, en gaf hem voorts, zonder verder van 't werk iets te zeggen dit antwoord: Mijnheer! gij zijt een groot dichter, waarlijk, gij zijt een groot dichter.

al zijne voorrechten ontnemen liet, en het met genoeg las, dat hij toch eigenlijk van de dieren niet specifiek was onderscheiden. En niettemin heeft datzelfde vernederingsproces gevoerd tot de apotheose van den mensch. Wij zijn niet gelukkig, als wij niet aanbidden kunnen, de behoefte daaraan is ons ingeschapen. Waar al het onstoffelijke en bovenzinnelijke ons wordt ontnomen, wat blijft er over dan den mensch zelf te aanbidden, die toch de edelste vorm is, welke de stof zich geschapen heeft? Van daar dat dweepen met de rede, de rechten en voorrechten van den mensch. Toen men God verloren had, aanbad men zijn beeld; de 18de eeuw der Christenheid ging op in de eeuw der rede.

Wij hebben dit hoofdstuk genoemd: Frankrijks invloed. Daarmeé wilden wij te kennen geven, dat niet alleen de schriften der „esprits forts,” maar de geheele fransche natie ter dier tijde op onzen volksgeest invloed geoefend heeft en wel een invloed, die voor de zaak der openbaring schadelijk werken moest. „Geen volk is bestemd geweest om geheel op zich zelve te staan. Het eene gedeelte des menschedoms heeft altoos afgehangen van het andere, dat beurtelings ook wederom verplichtingen had aan het eerste. Want ook in het groote lichaam der menschheid geldt het beginsel, dat het eene lid niet kan zeggen tot het andere lid: „ik heb u niet van noode!””¹⁾ In de laatste helft nu der vorige eeuw stond ons volk geheel onder den invloed van het fransche. Wij gewagen niet eenmaal van dien invloed op staatkundig gebied, waar voor 't hof van Versailles eene vrees werd gekoesterd, die ons diploma-

1) Mr. H. J. KOENEN, t. a. p. bl. 177.

tisch karakter en daardoor onzen buitenlandschen invloed tot niets heeft gereduceerd. Wij wijzen alleen op den invloed der fransche letterkunde en der fransche zeden.

De belangstelling in de geestesvoortbrengselen der Franschen werd bevorderd door de meer algemeen wordende kennis der fransche taal, gelijk deze aan den invloed der refugiés voor een aanmerkelijk deel moet worden toegeschreven. 't Bleef echter niet bij belangstelling: 't werd van lezen vertalen, van vertalen navolgen, van navolgen verwerpen van alles, wat niet uit Frankrijk was. „Slechts wat van Frankrijk kwam had waarde en wat er nog luttel oorspronkelijks verscheen, werd aan Frankrijks regelen getoetst . . . en verstikt.”¹⁾ Dit geldt van proza en poëzij.

Er was in de werken onzer toenmalige letterkundigen geene oorspronkelijkheid noch kracht. Men vertaalde liefst en toonde daarin een ongeloofelijk geduld. Ontbrak het niet aan stichtelijke poëzij en viel den aartsvaders en bijna allen heiligen uit het O. T. de eer ten deel van 't onderwerp te wezen voor een heldendicht, zoo als men dat liefst in de Henriade geïdealiseerd zag — men vertaalde ook den „Barbier de Séville” van BEAUMARCHAIS en raakte mede hoe langs hoe meer in opgewonden stemming als het woord vrijheid op het tooneel weerklonk. Waar zoo 't aan eigen geest en invloed ontbrak moest ons volk worden meégesleept met den stroom der fransche toongevers.

„Onafzienbaar, zegt GROEN VAN PRINSTERER²⁾, was

1) HOFDIJK, *Gesch. d. Nederl. Lett.* p. 296.

2) *Handboek*, bl. 505.

de werking, die te dezer tijde de fransche letterkunde en wijsbegeerte had. Ook hier met geschriften overstroombd, wier inhoud overal toepasselijk was, rigtte men gaarne een luisterend oor naar de leer, dat Gods openbaring, waarvan de beoordeeling en schatting aan subjectief en individueel goedvinden overgelaten is, met de eischen en regten van algemeene wetgeving en staatsburgerschap niet moet worden vermengd; dat de menschen van aanleg goed en volmaakbaar, door de verkeerde rigting van godsdienstbegrippen en staatsinrigtingen bedorven, oorspronkelijk vrij en gelijk zijn; dat het wezen van elk gezag in den boezem van het souvereine volk berust; dat de uitoefening nooit dan tot wederopzeggens en behoudens verantwoordelijkheid, aan lasthebbers, die men vorsten of magistraten gelieft te noemen, opgedragen is."

WILLEM DE CLERCQ schetst dien invloed aldus ¹⁾:

„Reeds sedert het midden der eeuw schijnen sommige denkbeelden veld gewonnen te hebben, welke beurtelings verlicht of beschaafd genoemd, bestreden of aangenomen worden en desniettemin bestaan bleven. Onder deze behoorde het verlangen naar gelijkheid van regten in den staat, en gelijke bescherming van elke godsdienst, de zucht tot vermeerdering van kennis onder de burgerlijke klasse, tot beoordeeling der algemeene bronnen van welvaart, eindelijk tot het onderzoeken van vele punten, die tot nu boven bereik van het onderzoek gesteld

1) Welken invloed heeft vreemde letterkunde, inzonderheid de Italiaansche, Spaansche en Duitsche, gehad op de Nederlandsche taal- en letterkunde, sinds het begin der 15^e eeuw tot op onze dagen? Verhandelingen der tweede klasse van 't Koninklijk-Nederlandsch Instituut, Dl. III. p. 291.

waren." Krachtig is vaak de indruk van een woord. „Vrijheid en gelijkheid" weêrklonk het door Europa; vrijheid van waereldlijk en geestelijk gezag, gelijke rechten voor elke godsvcreering. Wie toch zou zeggen, welke de ware is? De bijbel leerde haar zeker niet, VOLTAIRE kon en zou haar leeren, en in overgenomen termen werd de nieuwe gehuldigd met een overspannen brein en een ledig hart.

Was dit de indruk, dien de fransche letterkunde maakte, niet minder vervreemde van de openbaring het verkeer met de fransche natie. In haar midden toch werd van de grootste lichtzinnigheid gedurende geheel de 18de eeuw een ergcrlijk voorbeeld gegeven ¹⁾. De onzedelijke en heiligschennende schrijvers, die wij genoemd hebben, waren niet alleen de scheppers, zij waren voor een deel ook de kinderen van hun tijd ²⁾. LODEWIJK XIV. had vooral in zijne laatste jaren zijne godsdienstplichten getrouw waargenomen en dat ook van zijne omgeving geëischt. Wie zich daaraan onderwierp en niet te zeer

1) „Vit on jamais pareil désir et pareil art de plaire? Les sciences pédantes, l'économie politique, la théologie, les habitantes renfrognées de l'académie et de la Sorbonne, ne parlent qu'en épigrammes. L'esprit des Lois de MONTESQUIEU est aussi; „l'Esprit sur les lois." Les périodes de ROUSSEAU, qui enfanteront une révolution, ont été dix-huit heures tournées, polies, balancées dans sa tête. La philosophie de VOLTAIRE pétille en millions d'étincelles. Tout idée doit devenir un bon mot, on ne pense plus qu'en saillies; il faut que toute vérité la plus épineuse ou la plus sainte devienne un joli jouet de salon, puis relancé comme un volan doré par les mains mignonnes des dames, sans faire tache sur les sabots de dentelles, d'où pendent languissamment leurs bras fluets sur les guirlandes, que découlent dans les panneaux les amours roses. Tout doit reluire, scintiller ou sourire. — H. TAINÉ, Revue d. deux mondes, 1 Dec. 1861, p. 529.

2) THOLUCK, „Verm. Schriften," II. S. 33.

een ergerlijk leven leidde, vond genade in zijne oogen. Hij verwekte daardoor verregaande veinzerij en een machtigen afkeer van alle godsdienst. Van deze zag men geen vrucht en daarom begon men hare noodzakelijkheid te loochenen. SIMONDE DE SISMONDI¹⁾ wijt LODEWIJK dan ook „ce débordement d'immoralité et d'impïété.” Na zijn dood gaf de regent het openlijk voorbeeld van zedeloosheid, dat eerst op de hoogere klassen overgaande, later tot alle standen doordrong. Wij geven hier de schets der zeden van den laatstgenoemden schrijver: *L'exemple de tous les vices étoit donné avec effronterie par les plus hautes classes; il étoit imité avec affectation par les hommes, qui vouloient parvenir et qui auroient craint d'être mal vus à la cour, s'ils ne se jetèrent dans quelque désordre. L'obscénité dan le langage et l'impïété étoient devenus des Symboles, auxquels se reconnoissoient ceux, qui pretendoient former la bonne compagnie.* Naar de werken van zulk een hof wilde men ten onzent bestierd worden, naar de zeden van zulk een volk zich vormen²⁾.

1) Histoire des Français, T. XXVII. p. 291.

2) KOENEN citeert de volgende regels van ANTONIDES (IJstroom IIe boek):

Met zoo veel nut voorziet ons Frankrijk; maer met een
 Van zijn lichtvaerdigheid en wispeltuurigheên,
 Die onze eenvoudigheid verbasterende, zeden
 En draghten indringt, bij onze ouders niet geleden;
 Bij wie een man in 't velt, bij 't klinken der trompet
 Wert uitverkoren, geen hofjonker in 't salet.
 Men kende geen pluimaedje, als op den kam der helmen,
 Geen deghens, als tot straf van moordenaers en schelmen;
 Nu strekt het bei tot pracht, die 't jonkerdom vertraeit,
 Zoodrae 't de weerhaen maer in 't hof van Frankrijk kraeit.
 Die leert ons nu het hoofd en beide d'oogen duiken
 In 't masker en de pracht van krullende parrniken,

Hooren wij den meesterlijken beschrijver van Neerlands zeden in de helft der 18de eeuw ¹⁾. „Pracht, opschik, zwier, verlokseis, ontblooting van leden, stoute vrijpostigheid, laffe vleierij, voornamelijk omtrent de teedere en schoone sexe, waren behagelijkheden, die elk gretig aannam, en men kon geen olijker vleierij gebruiken, dan aan eene alleraanzienlijkste vrouw te verklaren, dat men dacht eene aanzienlijke fransche voor zich te hebben. Door al deze dingen is het geheele gezag van 't volk zoo veranderd, dat de ouders van voor ruim een halve eeuw, slechts opziende niet zouden gelooven te zijn onder een volk, waaronder zij verkeerd hadden.”

Ons hart kan niet gedeeld worden. Wie VOLTAIRE aanbidt, moet de Schrift minachten, wie met ROUSSEAU dweept, moet het Evangelie verwerpen. Er werd dan ook gekozen; duizenden ignoreerden hun bijbel; hun gedrag getuigde tegen de openbaring en met de 18de eeuw legden zij zich ter eeuwige ruste op 't geloof — aan 's menschen voortreffelijkheid.

Ons hair te scheeren, om sieraet met gelt betaelt,
 En licht een dooden romp van 't schendig rad onthaelt.
 Zoodra de morgenzon haer rossen heeft geslagen
 In 't gloeiende gareel, en van den gouden wagen
 De werelt toelacht, met een vrolijk aengezicht,
 Gewennen we ons, verwijfde, als was 't onze eer en plicht
 Te vraegen welk een wet ons Frankrijk heeft gegeven
 Wat kleeding ons belast. Waertoe vervalt ons leven!

1) V. EFFEN, Nederl. Spectator, Dl. II. bl. 151.

HOOFDSTUK IV.

INVLOED DER FILOSOFIE VAN WOLFF.

De filosofie van WOLFF heeft gebloeid, voor dat de werken der fransche wijsgeeren hunnen grootsten invloed hebben uitgeoefend. Toch laten wij WOLFF op dezen volgen. Was de werking der fransche duodecimo's heftig en onstuimig, ze is niet zoo duurzaam geweest als die der taaie kwartijnen van WOLFF. Hij kan de grondvester genaamd worden der duitsche filosofie, als die zich het eerst van de duitsche taal voor 't behandelen van afgetrokken onderwerpen bediend heeft. Met hem begint de geschiedenis der wijsbegeerte in Duitschland. Aan hem is het vulgaire rationalisme naauw verwant, hetwelk vermorzeld is door KANT. Waar wij dus eene inleiding schrijven op de geschiedenis van 't rationalisme sinds het laatst der vorige eeuw, moeten WOLFF en zijne volgelingen het einde wezen.

Daarom zullen wij trachten, zoo kort het ons mogelijk is, de hoofdrichting van WOLFF'S stelsel te schetsen, om te zien, waartoe zijn beginselen hebben geleid, en na te gaan, of ook hij hier te lande bekend was en invloed heeft gehad.

WOLFF, door zijne ouders tot de predikdienst opgeleid, gevoelde zich bijzonder aangetrokken door wis- en natuurkundige studiën. Hij wilde zien of de zekerheid, welke men daar verkreeg, ook geogst kon worden op het gebied der godgeleerdheid. In zijne jeugd reeds, bij den onafgebroken strijd tusschen Katholieken en Lutherschen, had hij zich zelven afgevraagd „of het niet mogelijk wezen zou de waarheid in de theologie zoo duidelijk voor te stellen, dat geene tegenspraak meer mogelijk was ¹⁾?” Tot den kansel toegelaten, legde hij er zich daarom in zijne leerredenen op toe, om de zaken door duidelijke begrippen te verklaren en altijd het een uit het ander af te leiden.

In 1707 als leeraar in de mathesis en physica te Halle beroepen en sinds 1709 daarmede verbindend lessen over logica, methaphysica en moraal, begon hij zijne wijsgeerige werken uit te geven, die het geheel der menschelijke kennis omvatten. Hij trachtte eene encyclopaedic der wijsbegeerte te geven en hechtte vooral gewicht aan de methode, die daarbij gevolgd worden moet. Hij koos de mathematisch-syllogistische methode, daarbij tot eene naauwkeurigheid en een formalismus vervallend, dat dikwerf langwijlig werd ²⁾.

1) HAGENBACH, Vorlesungen über Wesen u. Gesch. der Reformation, V. Theil. 3^e Aufl. S. 117.

2) In zijne grondbeginselen der bouwkunst luidt de achtste regel aldus: Ein Fenster muss so breit sein, dass zwei Personen gemächlich neben einander in demselben liegen können.” 't Bewijs is als volgt: „Man pflegt sich öfters mit einer anderen Person an das Fenster zu legen und sich um zu sehen. Da nun der Baumeister den Hauptansichten des Bauherrn in Allem ein Genügen thun soll, so muss er auch das Fenster so breit machen, dass zwei Personen gemächlich neben einander in demselben liegen können.” Zie SCHWEGLER, Gesch. der Philosophie. S. 144.

De wijsbegeerte is volgens WOLFF de wetenschap van 't mogelijke. Maar wat mogelijk is, is daarom nog niet werkelijk. Wat weten wij vóór alles? Ons bewustzijn van ons zelve en van andere dingen¹⁾ leert ons dat wij zijn, en dit is de eerste en meest oorspronkelijke zekerheid. Iedere bewijsvoering (demonstration) moet ons tot dat punt van zekerheid brengen, ons even gewis en zeker worden als dit: dat wij zelve zijn.

Van deze zekerheid uitgaande, aan haar alles toetsende, komt WOLFF tot de bepaling van het wezen der dingen, van hunne noodzakelijkheid en hun samenhang²⁾.

Hij verdeelde zijne filosofie in metaphysische en praktische wijsbegeerte. De eerste omvatte de ontologie, kosmologie, psychologie en de natuurlijke godgeleerdheid; de laatste beschouwde den mensch op zich zelve en in betrekking tot het huisselijke en openbare leven.

In de ontologie is dit bij WOLFF een axioma, dat het noodzakelijk begrip van een ding ook er het objektieve wezen van is³⁾. Wat zich met noodzakelijkheid opdoet aan het denken, naar de analytisch-syllogistische methode, moest volgens WOLFF, in de werkelijkheid zijn grond hebben en bevestiging. Van daar bij hem die

1) „Wir sind uns am unmittelbarsten unser selbst und anderer Dinge bewusst.“

2) Men kan die nitroerig aangetoond vinden in J. H. FICHTE. „Beiträge zur Charakteristik der neueren Philosophie,” 2e Ausgabe. S. 125. FICHTE geeft zich veel moeite, om het systeem van WOLFF helder voor te stellen, daar hij er grooter waarde aan toekent, dan gewoonlijk wordt gedaan: „Die Grundlage dieses Systems is wahr, tief und von ächt spekulativer Beschaffenheit.” S. 121.

3) Der nothwendige Begriff des Dinges ist das objektive Wesen des Dinges.

macht van definities, om er het wezen der zake „heraus zu demonstriren.”

Bij WOLFF wordt alles gedemonstreerd. Zoo bewees hij de onsterfelijkheid der ziel op deze wijze: De ziel is eene onsamengestelde, onstoffelijke substantie. Wat eenvoudig of onsamengesteld is, kan niet ontbonden of vernietigd worden — derhalve kan niets de ziel vernietigen. Nu bezit de menschelijke ziel ook het vermogen, om zich voorgaande toestanden te herinneren, derhalve is zij onsterfelijk.

Het bestaan van God wordt gestaafd door het kosmologisch bewijs. Hij bracht het in dezen vorm. Wij zijn, en daar alles, wat is, een toereikenden grond heeft van zijn bestaan, moeten ook wij dien kunnen aanwijzen. Deze is te zoeken in ons zelve, of in iemand buiten ons. In 't eerste geval zouden wij zelve „das nothwendige Ding” wezen, in het tweede kan de grond van ons bestaan slechts gevonden worden in iets, dat, terwijl het grond is van het andere, tegelijk grond is van zijn eigen bestaan. Dientengevolge bestaat dat noodzakelijke ding buiten ons. Uit het begrip toch er van volgt de werkelijkheid van zijn bestaan. Want is er in 't algemeen een ding, dat zijn grond heeft in een ander, zoo moet er een volstrekt noodzakelijk, den grond van zijn bestaan in zich zelf bezittend ding wezen, anders kan volstrekt niets bestaan.

Korter samen gevat komt dit bewijs hierop neder: Als het door zich zelf bestaande wezen niet is, zoo bestaat ook geen ander denkbaar wezen, dan zou niets bestaan. Daar dit zichzelf tegenspreekt concluderen wij: „er is een volstrekt noodzakelijk wezen.”

Nu kunnen noch wij zelve, noch iets anders in de

zichtbare waereld, noch de waereld zelve dit wezen zijn; want al de eigenschappen, die wij uit het begrip er van afleiden, moeten aan ons en alle waereldsche zaken ontzegd worden. Daarom moeten wij dit volstrekt noodzakelijke wezen zoo wel van de waereld als van ons zelve scheiden, en dit van beiden onderscheiden wezen is het, wat wij God noemen; en daar het gebleken is, dat zulk een wezen bestaat, is er een God.

Hoe stond WOLFF tegenover de geopenbaarde godsdienst? Heeft hij op hare waardeering gunstig gewerkt of ongunstig? Het laatste, naar wij meenen. Materieel heeft hij dat gedaan en formeel. Formeel wel het meeste ¹⁾.

Uit WOLFF's systeem spreekt geen hart. Alles wordt er uit de ratio sufficiens en 't principium contradictorium „mit langweiligen und ermüdenden Streben nach Deutlichkeit, geometrisch" betoogd ²⁾. De definitie gaat voorop; zonder tot het wezen der zaken door te dringen, wordt uit die definitie een gevolg getrokken, uit dat gevolg wederom een gevolg, tot dat men komt aan een keuze tusschen twee zaken (een „oder" en „entweder") en

1) Hij bestreed niet één kerkelijk leerstuk. Wat zijne heftigste bestrijders in hem laakten, was zijn sterk gedreven determinisme. Dit moest, vreesde men, leiden tot fatalisme en dit stond volkomen gelijk met atheïsme. Daarom noemde A. H. FRANCKE de Wolffsche filosofie: „eine grosse Macht der Finsterniss, die in wirklichen Professionem *Atheismi* ausgeschlagen." Zoo ook BUDDENS in zijn „Bedenken über die Wolffsche Philosophie, a. 1723, waar hij zegt: „dass sie allerdings höchst schädlich und gefährlich und so beschaffen sey, dass dadurch dem *Atheismo* Thür und Thor geöffnet wird."

2) THORPECK t. a. p. S. 14, waar wij ook nog lezen: Das Verderbliche des Wolfianismus lag in dem Geist, oder vielmehr Ungeist des Systems, und dieser prägte sich wiederum in der Methode aus.

met een syllogisme besluit. Bewezen heeft men dan — ja dat een student geen rhenoceros en een rhoceros geen student is ¹⁾).

De Wolfiaansche wijsbegeerte liet daarom het wezen van 't Christendom aan zijne plaats, of stelde zich te vrede met het door eenige syllogismen te rechtvaardigen. Zoo gaf WOLFF zelf de volgende schets eener apologie van 't Christendom: God is het allervolmaakste wezen; uit het begrip daarvan volgt, dat Hij onderscheiden moet worden van de waereld; uit het doel der waereld leert men, hoe redelijke wezens handelen moeten; nu is er echter een groot verschil tusschen den oirspronkelijken staat des menschen en den tegenwoordigen: wij verkeeren in elende. Daaruit wil God ons redden, of Hij wil het niet. Wij moeten aannemen, dat Hij het wil. Hij kon het niet, zonder zich te openbaren, derhalve er is eene openbaring.

Met zulk eene bloot-formeele en uiterlijke waardeering der Christelijke godsdienst was niet veel gewonnen. Men vermeide zich slechts in naauwkeurigheid en in duidelijkheid. Hoe ver dit bij WOLFF's volgeren ging, zal beneden blijken. Moest deze akelig-koude en oppervlakkige opvatting van 't Christendom schade doen, niet minder nadeelig werkte ook hier de splitsing, die WOLFF voorstond, der natuurlijke en geopenbaarde godsdienst. De eerste kon zonneklaar gedemonstreerd, de laatste moest geloofd worden. Men leerde zich met de eerste al spoedig te vrede stellen ²⁾.

1) Wij dachten hier aan de bekende plaats uit CLAUDIUS.

2) Deze voorliefde voor de natuurlijke godsdienst in haren samenhang met de sensualistische richting, die op meer dan één punt bij WOLFF te voorschijn treedt, is aangetoond door H. RITTER. „Die Christl. Philos.“ B. II. S. 424—25.

't Getal van WOLFF's leerlingen was groot. Aan zijne voeten, naar zijne beginselen vormden zich niet alleen godgeleerden, maar ook geneeskundigen en belletristen. Zijne sierlijke en duidelijke voorstelling lokte en boeide zijne hoorders.

Wij noemen eenige theologische werken, onder zijnen invloed geschreven. CARPOVIUS gaf van 1737—65 uit zijn „Oeconomia Salutis N. T. sive Theologia revelata, dogmatica, scientifica methodo tractata.” De leer der Drieëenheid, van den aart en den oorsprong der ziel des Heilands, van de onbevleete ontfangenis, de noodzakelijkheid van JEZUS' menschwording en dood, werd daarin als eene mathematische stelling „alleen door de kracht der gezonde rede” bewezen. REINBECK gaf in Wolfiaanschen geest zijne Beschouwingen over de Augsburgsche confessie. S. J. BAUMGARTEN richtte zijne „Evan-gelische Glaubenslehre” geheel in naar den leertrant van WOLFF. SCHUBERT bewees mathematisch de eeuwigheid der straffen, en DARJES betoogde uit de algebra het bestaan van drie personen in het goddelijke Wezen ¹⁾. WYTTENBACH schreef een „Tentamen theologiae dogmaticae, methodo scientifica pertractatae,” STAPFER „Institutiones theologiae polemicae universae, ordine scientifico ²⁾ dispositae,” en CANZ, een der sterkste voorstanders van de Wolffsche filosofie, een „Compendium theologiae purioris.”

1) Tractatus philos. in quo plures personas in Deitate — methodo mathematica demonstrantur.

2) 't Woord scientificus moest het eigenaartige hunner methode uitdrukken. 't Zegt in hunne taal meer dan wetenschappelijk. 't Was zooveel als meetkunstig waar. WOLFF ging in 't gebruik van dat woord voor. Zijn Ontologia bijv. heette ook „methodo scientifica pertractata.”

Wij vinden bij deze zoo wetenschappelijke leerlingen van WOLFF geene vijandige gezindheid tegen de geopenbaarde godsdienst. Zij hadden haar intogendoel lief, ook omdat zij hun zoo redelijk voorkwam, en omdat zij meenden, hare waarheid zoo ontegenzeggelijk bewezen te hebben. 't Was een liefelijke droom, waarin zij niet lang verkeeren konden. Reeds bij BAUMGARTEN zien wij verlangen naar iets anders. Hij gaf den jeugdigen SEMLER, die zijne ontevredenheid met de gewone bewijsvoeringen hem betuigde, den raad „om den stroom eene andere richting te geven, daar hij wist, dat SEMLER God vreesde en niets doen zou uit lichtzinnigheid of onwaardige bedoelingen ¹⁾.”

Men heeft zich dan ook afgewend van wat met zoo veel moeite moest bewezen worden en keerde zich tot wat tastbaar was, meer voor de hand lag. De filosofie van 't mogelijke werd ingenomenheid met wat duidelijk was en nuttig. Die zucht naar duidelijkheid zien wij in de kanselredenen dier dagen, waarin men meende *alles* te moeten bepalen en op te helderen. Zoo omschreef men, wat eene hand is, een berg, eene moeder, een geneesheer enz. ²⁾. Men noemde dat filosofische helderheid. Zeer sterk openbaarde zich dat streven in de zoogenoemde Wertheimsche bijbelvertaling. LORENZ SCHMIDT deed daarin eene poging, om den bijbel recht verstaanbaar te maken en te brengen op de hoogte der toenmalige wetenschap. Aldus luidden in deze vertaling de drie eerste vaerzen van Genesis: „Alle Weltkörper

1) THOLUCK t. a. p. S. 19.

2) „Ein Berg ist ein solcher erhabener Ort der u. s. w.; eine Hand ist ein solches Glied, das u. s. w. Eine Mutter ist eine Frau, welche in Gesellschaft ihres Mannes Kinder erzeugt und auferzieht.”

und unsere Erde selbst sind anfangs von Gott erschaffen worden. Was insonderheit die Erde betrifft, so war dieselbe anfänglich ganz öde, sie war mit einem finsternen Nebel umgeben, und ringsherum mit Wasser umflossen, über welchem *heftige* Winde zu Wehen anfangen. Es wurde aber bald auf derselben etwas helle, wie es die göttliche Absicht erforderte." Men wilde niets dulden wat met het „gezonde menschenverstand" ook maar scheen te strijden. Naar dat gezond verstand werd alles afgemeten. Bekend is het, hoe men in PAUL GERHARD'S Avondlied den regel: „Es ruht die ganze Welt" voorsloeg te veranderen in: „Es ruht die *halbe* Welt," daar zelfs een kind wist, dat niet onze geheele aarde op denzelfden tijd van het zonnelicht verstoken was ¹⁾.

Aan 't streven naar duidelijkheid werd toegevoegd dat naar nuttigheid. De godsdienst werd moraal, en de allereerste van alle vragen werd: „Wat nuttigheid geeft het u?" Daarom kon CAMPE den uitvinder van het spinnewiel hooger schatten dan HOMERUS en werd het ideaal van een prediker daarin gesteld, dat hij zijne boeren aanspoorde, „om vroeg op te staan, hun vee trouw te verzorgen, hun akker en tuin naar vermogen te bearbeiten, alles met het uitdrukkelijk doel, om welvarend te worden, vermogend en rijk ²⁾." Van daar de predikatiën tegen bijgeloof, over de gezondheid, over de verplichtingen der dienstbaren, over de kunst van het leven te verlengen, fatsoenlijk te lachen enz. Van daar 't gebrek aan gevoel voor al 't symbolische in de christelijke

1) HAGENBACH t. a. p. S. 313.

2) NICOLAÏ heeft in zijn Sebaldus Nothanker het beeld geteekend van zulk een „Nützlichkeits-Prediger."

eeredienst, zoodat NICOLAÏ beleed geen nut te zien in 't ontsteken der kaarsen op 't altaar, tenzij dan voor den koster der kerk; van daar de geringachting der Sacramenten, zooals deze bleek uit de nieuwe formule, die men voorstelde bij de Avondmaalviering: „Geniessen sie diess Brot; der Geist der Andacht ruh' auf Ihnen mit seinem vollen Segen! Geniessen sie ein wenig Wein! Tugendkraft liegt nicht in diesem Wein, sie liegt in Ihnen, in der Gotteslehre und in Gott!”

Oppervlakkiger en vervelender opvatting van het Christendom was zeker zelden gepredikt. 't Bleef niet bij oppervlakkigheid en verveling. De mannen als EDELMAN, die schreven over de goddelijkheid der rede en dweepten met de natuurlijke godsdienst zooals REIMARUS ¹⁾, stonden verre van het Christendom. De laatste meende, dat JEZUS een aardsch Messias-rijk had willen stichten, waarin hij door zijn kruisdood belemmerd werd ²⁾, terwijl BAHRDT JEZUS proklameerde tot een vrijmetselaar, zooals dat in vroeger eeuwen MELCHIZEDEK reeds geweest was. 't Was daarom dat JEZUS heeten kon: een Hoogepriester naar de ordening van MELCHIZEDEK.

Wij meenen met dit weinige genoeg gezegd te hebben tot kenschetsing der Aufklärungs-periode.

Naast deze richting is in Duitschland eene rij van mannen opgestaan, die uitgaande van wetenschappelijke onder-

1) „Abhandlungen von der vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion.“ 1755.

2) Men zie 't fragment, dat handelde „Vom Zwecke Jesu und seiner Jünger“ en dat „Ueber die Auferstehungsgeschichte.“ — Als 't ideaal van een bestrijder des Christendoms wordt REIMARUS geteekend in zijne onlangs verschenen Biografie van D. F. STRAUSS.

zoekingen, het midden trachtten te houden tusschen de „te ver gaande” mannen der Aufklärung en de weinige geleerden, die nog de kerkelijke rechtzinnigheid verdedigden. Zij staan van een dezer uitersten op min of meer verwijderden afstand. Wij denken aan MICHAËLIS, SEMLER, ERNESTI, MOSHEIM en hunne geestverwanten. Zij hebben op onze vaderlandsche theologen een onberekenbaren invloed gehad. Dien invloed aan te wijzen en na te gaan moet een der eerste hoofdstukken wezen in eene geschiedenis van 't Rationalisme hier te lande sinds de laatste jaren der vorige eeuw.

De invloed, dien WOLFF uitoefende, moest natuurlijk een geheel andere wezen, dan die der fransche wijsgeeren. Deze laatsten schreven voor het volk. Zij verdedigden de rechten van het individu. Hunne theoriën weérklonken in de salons der aanzienlijken en in de huiskamers der burgers. Niet alzo de stellingen van WOLFF. Uit zijne werken spreekt de streng-wetenschappelijke man, de professor. Bij hem is het dus de vraag: vonden zijne beginselen ingang bij onze geleerden?

YPERX en DERMOUT verzekeren, dat zijn invloed bij de hervormde theologen in Nederland veel minder was dan in Duitschland. De nederlandsche godgeleerden waren, naar hunne meening, als zij zich al bijzonder op de studie der wijsgeerte toeleghden, meestal eklektische filosofen.

De leer van WOLFF was dus ten minste bekend, en werd door onze geleerden besproken. Men beschouwde haar in naauw verband met de wijsbegeerte van LEIBNIZ, gelijk dan ook dat verband niet te ontkennen valt. In 1734 ontstond over haar een verschil tusschen de

Groningsche hoogleeraren DRIESSEN en ENGELHARDT. De laatste had zijne ingenomenheid met LEIBNIZ betuigd, wat de eerste hem euvel duidde. Wat men vooral in LEIBNIZ bestreed was de leer der monaden en der harmonia praestabilita. RUARDUS ANDALA van Franeker had reeds in 1712 daartegen eene dissertatie geschreven. In 1738 verzette zich tegen deze leer de hoogleeraar B. S. CREMER in zijn „Onderzoek nopen Godts aanbiddelijke werking naar den raadt zijnes willens.” Hij verweet LEIBNIZ dat hij van de menschen marionetten maakte, en dat hij, de harmonia praestabilita huldigend, God niet plaatste boven de alles noodzakelijk makende wetten; verder, dat LEIBNIZ alles voorstelt als een raderwerk, en den mensch „in 't verlegen laat”, hem de vrijheid ontzeggend te kiezen en te beslissen. WILH. WILHELMIVS verdedigde te Utrecht in 1739 eene Dissertatie: „De commercio mentis cum corpore, in qua praecipue sententia LEIBNIZII de harmonia praestabilita ad examen revocatur.”

Toch vond WOLFF hier te lande niet enkel bestrijders. Ten bewijze daarvan kan strekken, dat hij in 1740 eene beroeping ontving als Hoogleeraar te Utrecht. WOLFF verkoos echter liever weder te keeren naar Halle, wat hem juist toen wederom vrijstond. De bezorgers der Utrechtsche hoogeschool zouden tot zulk eene keuze niet zijn overgegaan, als zij van sympathie voor WOLFF niet verzekerd waren.

Vier jaren later werd te Franeker SAMUEL KOENIG tot hoogleeraar in de wijsbegeerte beroepen, juist omdat hij een volgeling was van WOLFF. Hij sprak in zijne Oratio Inauguralis dan ook „De optimis Wolfiana et Newtoniana philosophandi methodis earumque amico consensu.” BERN-

SAU, een leerling van WOLFF, werd in 1747 aan hem toegevoegd. Deze leeraarde de godgeleerdheid. Ook hij wilde de zekerheid van EUCLIDES' stellingen vinden bij 't behandelen van bovenzinnelijke vraagstukken. Tusschen de „reden-waarheden” en de leer der openbaring, zocht hij „een analogia of harmonia fidei.” WOLFF schreef voor zijne „Theologia dogmatica methodo scientifica pertractata” eene voorrede. Veel opgang echter maakte BERNSAU niet. WYTTENBACH'S werk, dat wij boven noemden, werd vertaald en met aantekeningen voorzien door den „geleerden A. DE STOPPELAAR.” 't Verscheen in 1757. Vier jaren vroeger was de oer der vertaling te beurt gevallen aan STAFFERS alreeds vermeld werk, waarvan het uittreksel in twee deelen ook in onze taal werd overgebracht.

Wij hebben met deze voorbeelden willen aantonen, dat de beginselen van WOLFF niet alleen bekend werden, maar ook hier en daar weérklank vonden. Zoo tegen deze menige stem zich verhief, het was om bezwaren in te brengen tegen sommige stellingen, tegen harmonia-praestabilita of monaden-leer. Tegen de *methode* van WOLFF had men over 't algemeen geene bezwaren. Wij hebben vroeger reeds aangetoond, dat in 't begin der 18de eeuw bij velen onzer godgeleerden het streven zich vertoonde, om van de kerkelijke leerstukken zoo veel maar mogelijk was „uit het licht der reden” te bewijzen. YPEY en DERMOUT zelfs zijn nog niet afkeerig van deze „wijsgeerige, dikwerf lichtvolle en flikkerende denkbeelden.”

Wat de splitsing der theologie in natuurlijke en openbaarde betrof, deze behoefde door WOLFF niet te worden ingevoerd; hij kon ze slechts bekrachtigen.

Hoe ook hier te lande uit deze natuurlijke theologie de moraal lievelings-vak werd, hoe het „zedelijke” in 't Christendom in éénen adem begon genoemd te worden met het „redelijke,” hoe door vertalingen der schriften van NICOLAÏ, BAZEDON, EBERHARD, STEINBART en anderen deze richting werd bevorderd, hoe tegenover haar de koude rechtzinnigheid stond, levenloos en vruchteloos, en hoe de bemiddelende richting opname en bijval vond, hopen wij bij eene andere gelegenheid uitvoerig aan te toonen. Hier toch begint de draad, die loopt door de geschiedenis onzer Theologie sinds de laatste jaren der vorige eeuw.

Op den afgelegden weg terugziende, vatten wij in weinige woorden samen, wat zich aan onzen blik heeft opgedaan.

Wij hebben willen aantoonen, hoe de 18de eeuw ons land niet onbekend heeft gelaten met alles, wat in Engeland, Frankrijk en Duitschland tegen de Openbaring werd geschreven, en hoe daaruit gevolgd is, dat bij velen de eerbied voor en 't geloof aan de Openbaring te loor ging, of tot een niet aanzienlijk minimum werd teruggebracht. Dien ten gevolge werd aan den mensch hoe langs hoe meer toegekend. De klimmende som zijner vermogens werd afgetrokken van wat vroeger uitsluitend der openbaring werd toegekend.

Om den ingang, dien deze meeningen vonden, te kunnen verklaren, voor wij haar zelve schetsten, hebben wij trachten aan te toonen, wat in den boezem der Gereformeerde kerk tot ontevredenheid en verlangen naar eene andere voorstelling van 't Christendom aanleiding of recht gaf. Dat BAYLE, SPINOZA en CARTESIUS de

zaak des Bijbels ter sprake gebracht en bij velen ten nadeele der Schrift hebben doen beslissen, hebben wij daarna trachten aan te wijzen.

Der deïsten levendig verkeer met vaderlandsche geleerden, de verschijning hunner werken binnen onze grenzen, waren bevorderlijk aan de verspreiding hunner gevoelens, tegen de geopenbaarde godsdienst gekant. Een verzet tegen verborgenheden ging van hen uit.

Frankrijks invloed hebben wij gezien in zijn omvang en strekking. De filosofen, de letterkunde, de zeden der Franschen — alles kantte zich theoretisch, maar vooral praktisch tegen 't Christendom aan, en 't grofste verzet tegen de Openbaring was de vrucht, die uit dat alles geboren werd.

Hoe WOLFF's methode op zich zelve reeds der Openbaring schadelijk werken kon door de opvatting van 't Christendom, die zij veronderstelde; hoe uit hem het vulgair rationalisme is voortgekomen, en ook de half-rationalistische, half-Wolffiaansche richting, hebben wij in ons laatste hoofdstuk trachten aan te toonen, ook, hoe WOLFF hier bijval en aanrakingspunten vond. Dat de laatstgenoemde richting in ons Vaderland van onberekenbaren invloed is geweest, behoort, zoo als reeds gezegd is, te worden aangewezen in eene geschiedenis van 't rationalisme, sinds de laatste helft der vorige eeuw.

... dat het ...

T H E S E S.

I.

Ten onrechte wordt het Rationalisme eene voortzetting genoemd van 't werk der Hervormers.

II.

Dat er ten tijde der Apostelen wonderen zijn geschied blijkt uit het getuigenis van PAULUS in zijne algemeen als echt erkende brieven.

III.

De Christelijke godsdienst is geschikt voor alle volken.

IV.

De onderscheiding tusschen Christelijke godsdienst en godsdienst van CHRISTUS is niet historisch.

V.

De opstanding van den Heer JEZUS CHRISTUS uit de dooden is een feit.

VI.

De zondeloosheid van den Heer laat zich niet verklaren uit natuurlijke oorzaken.

VII.

1) Vocabula ἐν ΕΦέσω (PAULI Epist. ad Eph. I:1) spuria sunt habenda.

VIII.

PAULUS (2 Cor. VIII:9) cum vocabulis *πλεούσιος* ἐν spectat JESU praeexistentiam.

IX.

Zedelijkheid postuleert vrijheid.

X.

De dichter van Psalm XLII heeft DAVID'S toestand voor oogen gehad, toen deze vluchtte voor ABSALOM.

XI.

't Boek Jozua is niet lang na JOZUA'S dood vervaardigd.

XII.

Het gebruik van een vasten liturgischen vorm is af te keuren.

XIII.

Het preêken zonder tekst is niet aan te bevelen.

1) Twee Latijnsche theses heb ik gesteld, om der wille van de traditie.